

Державний вищий навчальний заклад
«Запорізький національний університет»
Міністерства освіти і науки України

І. І. ІЛЬЧЕНКО

АНТРОПОНІМІЯ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Навчально-методичний посібник
для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня
«бакалавр» напряму підготовки: 0305 – філологія
професійне спрямування: *«Українська мова і література»*

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № від 2014

Запоріжжя
2014

УДК: 808.3 – 02 - 55

ББК: Ш 141.4-32

Ільченко І.І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини: навчально-методичний посібник для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки: 0305 – філологія, професійне спрямування: «Українська мова і література». – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – 84 с.

Навчально-методичний посібник містить лекції, практичні заняття, самостійну роботу, індивідуальну роботу, теми рефератів, тести, питання для заліку та рекомендовану літературу з курсу «Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини».

Навчально-методичний сприятиме вивченню одного з ономастичних класів, а саме антропонімів, допоможе при вивченні особливостей антропонімії конкретного історико-етнографічного регіону.

Призначений для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», професійне спрямування: «Українська мова і література».

Рецензент *Л. І. Дука*

Відповідальний за випуск *І.І. Ільченко*

ВСТУП

Лекційно-практичний курс «*Антропонімія Нижньої Наддніпряниці*» розрахований на студентів філологічного факультету.

Це елементарний виклад курсу ономастичної науки, який відкриває мовознавчий цикл підготовки бакалаврів філології в університеті.

Курс складається з основних положень дисципліни й таких розділів, як "*Історія заселення регіону*", "*Основні типи українських прізвищ*", "*Іншомовні прізвища*" та ін.. Навчальний план передбачає лекційний курс і практикум. У систему практикуму входять аудиторні заняття й позааудиторні (самостійна та індивідуальна робота).

Аудиторні заняття проводяться під керівництвом викладача й спрямовані на поглиблення науково-теоретичних знань, оволодіння науковими методами. Проводяться аудиторні заняття у вигляді семінарів з використанням тренувальних вправ або практичних тренінгів з опорою на відповідний теоретичний матеріал.

Заняття у формі семінарів використовуються для поглиблення теоретичного сприйняття відповідної проблеми.

Практичні тренувальні заняття передбачають узагальнення найважливіших науково-теоретичних положень (з відповідної теми), але головне їх завдання – вироблення навичок лінгвістичного аналізу, підтвердження цих положень практикою аналізу.

МЕТА КУРСУ - ознайомити студентів з одним із класів ономастичної термінології, а саме антропонімами (іменами, прізвищами та по-батькові).

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ КУРСУ

- озброїти майбутнього філолога знаннями з антропонімії;
- полегшити роботу над засвоєнням лінгвістичної термінології;
- виробити навички лінгвістичного аналізу.

За підсумками вивчення курсу студент повинен знати:

- основну спеціальну термінологію;
- сучасні підходи до визначення українських прізвищ;
- принципи семантико-структурного аналізу прізвищ;

У процесі вивчення курсу "*Антропонімія Нижньої Наддніпряниці*" студент повинен вміти:

- аналізувати прізвища;
- визначати основу та аналізувати її;
- визначати іншомовний компонент в українських прізвищах.

ЛЕКЦІЯ 1 – 2

ТЕМА: Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини як предмет лінгвістичного дослідження

План:

1. Теоретичні основи й джерела дослідження антропонімікону надвеликолузького регіону
2. Історико – етнографічні відомості про надвеликолузький регіон у зв'язку з формуванням місцевого антропонімікону.

Основні поняття: ономастика, онім, ономастикон, антропонім.

Питання для самоперевірки

1. Що вивчає ономастика?
2. Значення терміну антропонім.
3. Особливості місцевого антропонімікону.

Література до теми

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
2. Гайдученко Т. Коли сформувались українські прізвища // Жовтень. – 1987. № 6. – С.92-95.
3. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993.- 321 с.
4. Демчук М. А. Антропонімія в історико-етнографічних дослідженнях // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 1. – С. 50-52.
5. Історія міст і сел Української РСР. Запорізька область.- К.: Головна Редакція УРЕ, 1981. – 725 с.
- Чабаненко В. Великий луг Запорозький. Історико – топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. – 330 с.
6. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. I – IV.
7. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 577 с.

Антропонімія є важливою частиною лінгвальної дійсності. В Україні наука про неї має давню історію. Уже в “Лексиконі словенороськім” Памва Беринди 1627 р. поряд із загальними назвами подаються тлумачення особових імен. Проте вік антропоніміки як окремої наукової галузі ономастики досить молодий і, на думку багатьох мовознавців, вимірюється тільки кількома десятками років. За словами І. Франка, імена та прізвища “здавна

признані немаловажним матеріалом як для філолога для пізнання самої структури язика, так і для історика та етнолога” .

Особливо багатою історичною та лінгвістичною інформативністю відзначаються прізвища – наймолодший клас антропонімів. І. Франко вказував на той факт, що прізвище виникає в суспільстві, яке досягло відповідного рівня розвитку. У країнах стародавнього світу, наприклад у Єгипті, Сирії, Ізраїлі, як і в слов'ян, особа задовольнялась одним іменем. У греків, які сягнули значно вищого рівня цивілізації, уже в гомерівський час бачимо сильно зарисований дуалізм, тобто звичай називати чоловіка не лише його власним ім'ям, але надто ще для відрізнення від інших із таким самим іменем, відповідно змодифікованим іменем його батька” .

Перші спроби дослідження українських прізвищ і прізвиць припадають на останні десятиліття XIX – початок XX ст. У цей час з'явилися друком статті М. Сумцова “Малорусские фамильные прозвания” (Сумцов, 1919). За ними виходять окремі розвідки В. Ястребова “Малорусские прозвища Херсонской губернии” (Ястребов, 1893), стаття В. Охримовича “Про сільські прізвища” (Охримович, 1895). У 1906 році у Львові побачила світ відома праця І. Франка “Причинки до української ономастики”, в якій автор досліджує українські прізвища XVI ст. (Франко, 1992). Питання українських прізвищевих найменувань частково розглядаються в працях російських дослідників В. Бондалетова (Бондалетов, 1983), В. Чичагова (Чичагов, 1959) та ін.

У першій половині XX століття, зокрема в 20-ті роки, з'явилося небагато праць із проблем української антропоніміки (вийшли друком переважно праці В. Сімовича (Сімович, 1931). У 60-80-х роках 20-го століття розпочинається справді наукове різнобічне вивчення української антропонімії. Це роботи, присвячені теоретичним питанням становлення української антропонімічної системи (Залеський, 1985), антропонімічної термінології (Чучка, 1983), словотвору українських прізвищ і структурним типам антропонімів (Неділько, 1967), (Німчук, 1964), (Редько, 1966), (Ткаченко, 1958), (Франчук, 1965), (Чучка, 1978) тощо.

Однією з найважливіших проблем української ономастики є визначення періоду формування та становлення українських прізвищ. З цього приводу в нашій ономастичній літературі існують різні думки. Так, І. Сухомлин у свій час вважав, що українські прізвища сформувалися в XIII – XIV ст. (Сухомлин, 1965), а О. Неділько дотримувалася думки, що вони стабілізуються пізніше - в XVII ст. (Неділько, 1967). В. Франчук схилилась до думки, що період формування українських прізвищ припадає на початок XVII ст. (Франчук, 1965), а Ю. Редько відзначає, що становлення українських прізвищ відбулося в основному в кінці XVIII – на початку XIX ст. (Редько, 1966).

Ґрунтовно вивчивши українську антропонімію XIV – XVII ст., зафіксовану в письмових пам'ятках, М. Худаш стверджує, що навіть ще в кінці XVIII і на початку XIX ст. існували умови для виникнення нових найменувань прізвищевого типу. Спостереження над різними записами показують, що здебільшого відантропонімні та відапелятивні назви осіб – це не спадкові назви, а безпосередні найменування за батьком – матір'ю чи апелятиви. Як

вважає М. Худаш, такі записи найменувань не можна ще вважати прізвищами. Про українські прізвища в сучасному розумінні терміна, на думку вченого, можна говорити умовно, починаючи з 30-х років XIX ст., тобто коли на території України діяло кодифіковане право. Функції прізвищ, окреслені М. Худашем у монографії “З історії української антропонімії” (1977), зводяться до того, щоб: 1) виконувати номінативно – ідентифікаційну функцію; 2) служити для розпізнання, не давати квалітативної оцінки; 3) носити винятково денотативний характер; 4) підлягати правовому регулюванню. М. Худаш увів у науковий обіг термін “прізвищева назва”.

Сутєвий внесок у дослідження української антропонімії здійснено Р. Керстою в праці “Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування” (1984), що базується на багатих архівних матеріалах. У ній з’ясовується українська антропонімія XVI ст., джерела її формування, визначається ступінь уживаності християнських імен, їх фонетико–морфологічна й словотвірна адаптація в староукраїнській мові відповідного періоду тощо.

Антропонімія може бути неоціненним джерелом для вивчення етнічного складу, міграції населення в минулому, датування й локалізування писемних пам’яток, встановлення місцевих особливостей власних назв. Свідчення антропонімів є вагомими й для історії мови. Українські прізвища зберегли велику кількість слів, які, не закріпившись у їх основах, могли б безслідно зникнути.

Перспективи антропоніміки виявляються і в можливості та необхідності розвитку її у різних напрямках. Удосконалюються й аспекти антропонімічних досліджень: лексикологічний, лексикографічний, логічний, семасіологічний, термінологічний та ін. Широке поле для дослідження дає порівняння онімів та апелятивів, виявлення специфічно ономастичного матеріалу на різних рівнях мови: фонетичному, графічному, морфологічному, словотвірному, лексико–семантичному, синтаксичному. І зараз продовжуються пошуки нових аспектів дослідження антропонімів, поглиблюється вивчення складових частин української антропонімічної системи в різні історичні періоди її розвитку, в синхронії та діахронії, досліджуються білі плями ономастичного простору, розробляється загальна теорія оніма, привертає увагу літературна та фольклорна антропонімія, особливості перекладу антропонімів. Маємо звернути увагу і на теперішній стан національної антропонімії. Особливої увагу потребує вивчення регіональної антропонімії, її зв’язків з діалектологією.

1. Теоретичні основи й джерела дослідження антропонімікону надвеликолузького регіону

Цілком очевидно, що історія формування нижньонадніпрянської антропонімії не може розглядатися без належного врахування тих факторів взаємовпливу і взаємозв’язку, які мали місце в минулому і які виразно виявляються в їх розвитку із сусідніми діалектно–ономастичними ареалами

(Полісся, Волинь, Поділля, Слобожанщина та ін.) (Сухомлин, 1974). Оскільки діалектні слова – це своєрідний арсенал народної мудрості, то вони віками живлять всю складну систему української антропонімії, бо самі народні говірки – це те центральне мовно-етнографічне середовище, де народжуються та визрівають народні, часом кострубаті, прізвиська, що потім ставали основним ядром для утвердження різноманітними шляхами офіційних прізвищ людей. Особові назви народного походження – це утворення лінгвогеографічні, що виникають у послідовній і суворій відповідності до закономірностей розвитку усного мовлення на певній місцевості, в населеному пункті і в тісному зв'язку з мовноетнічними особливостями говіркового масиву. Але ми в роботі будемо спиратися не тільки на розмовні варіанти, які зафіксовані в історико-етнографічних роботах Д. Яворницького, Я. Новицького, а й на козацькі реєстри XVI – XVII ст.

Козацька мовотворчість в галузі антропонімії заслуговує спеціальної уваги. Можна з цілковитою певністю сказати, що вона відіграла провідну роль у становленні системи українських прізвищ і прізвиськ та в набутті цієї системою яскраво виражених національних своєрідностей. Отже, антропонімічна практика запорозьких козаків є показовою в соціолінгвістичному і в лінгвостилістичному плані. Один із сучасників останньої Січі, Микита Корж, у 1827 році розповідав Олексі Стороженку таке: “Наші запорожці були народ веселий, сказано – вольний, любили і жарти, і сміхи; ледве було підстерезуть що-небудь особливе в чоловіку або що-небудь таке зробить не до шпети, то зараз йому і прізвище приложать. Спалить курінь – от він і *Палій*, не проворний – *Черепак*; Малого на сміх прозвуть *Махина*, а здоровенного – *Малюта*. І мене прозвали *Коржем*” (Чабаненко, 2002, 231-232).

Д. Яворницький відзначав: “З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. Цією рисою запорозьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: *Гнида*, *Півторакожуха*, *Непийпиво*, *Неїжмак*, *Лупиніс*, *Загубиколесо*, *Задерживіст*, *Держихвістністолетом* тощо” (Яворницький, 1990, 117). Тому не випадково козацькі реєстри є справжньою скарбницею для вивчення антропонімів.

XVI століття залишило щедрі писемні джерела, за якими можна досліджувати антропоніми. Історія козацького війська цієї доби відображена в різних офіційних державних документах, у свідченнях сучасників. На Запорожжя прибували люди різних станів з усієї України і з-поза її меж. Багато з них записувались до спеціальних списків, або реєстрів, і винагороджувались платнею - грошима й сукном. Звідси й назва “реєстрові козакі”. Решта козаків оголошувалась урядом поза законом і мала повернутись у кріпосницьку залежність, підкорятись місцевому урядові, старостам.

Реєстр 1581 року – це історичне й етнографічне джерело, пам'ятка живої української мови XVI століття. У списку козаків зафіксовано кільканадцять корінних імен з дохристиянської доби, коли вірили в магічну силу слова: **Бут, Корага, Орел, Собко, Хмара, Щербина** та ін. Серед козаків – українців були вихідці з усієї України – Полісся, Наддніпрянщини, Поділля, Волині, Галичини. У цьому реєстрі налічується до семи десятків наддніпрянців (киян, канівців, черкасців та білоцерківців). У козацькому реєстрі 1581 року бачимо вихідців із усієї України. А це показник не тільки живого щоденного спілкування, а й свідчення широкого безперервного духовного єднання нашого народу, яке тривало сотні літ. Оскільки реєстр складав Себастьян Недзвецький латинськими літерами і невпорядкованим польським правописом безпосередньо з уст козака, то в іменах, прізвищах та географічних назвах відображена жива мова козаків, тобто жива говіркова стихія тодішньої української мови. Наприклад, літеру “Ф” передано відповідно до східноукраїнської вимови послідовно через “ХВ”, “Х” – *Хведор, Хведорко, Хрол*; “Г” – “Х” – *Хришко, Бохдан*.

Отже, козацький реєстр 1581 року – надто важливе джерело першопочатків історії козацтва, його національного складу, оригінальна пам'ятка живої української мови, в якій відображено понад сотню народних імен, що побутували серед українців (Дзира, 1991, 8).

Інше історичне джерело – реєстр 1649 року – важко переоцінити, це своєрідна пам'ятка української мови полягає в тому, що: 1) оскільки юридично закріплених і тому в незмінній формі успадкованих прізвищ як таких на той час ще не існувало, 2) отже, так звані “прізвищеві назви” відображали живі процеси іменотворчості у кожному новому поколінні мовців. І саме такий “поточний” момент в історії розвитку антропонімії України і зафіксував цей документ, власноручно підписаний Богданом Хмельницьким (Непокупний, 2001). “Реєстр” було складено відповідно до чинного тоді адміністративно-територіального поділу Війська Запорозького, і тому кожний антропонім має свою локалізацію – вказівку на полк, сотню.

Перепис козаків здійснено сотенними й полковими писарями відразу ж після тріумфальних перемог під Жовтими Водами й Корсунем, які увінчалися Зборівською угодою 8 серпня 1649 року. Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, які щойно входили до Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Хоча реєстр складала на землях Наддніпрянщини, він зберіг дуже багато імен і прізвищ, які й досі живуть в інших регіонах України.

Таким чином, способи й засоби ідентифікації особи у Реєстрі не виходили за межі традиційної для української антропонімії XVII ст. схеми. Не помітно також жодних територіальних особливостей у способах ідентифікації особи. Існував уже усталений звичай іменувати людей не тільки іменами, а й різними додатковими назвами, міцно укорінений і успадкований з давньоруського періоду звичай називати людей по батькові за допомогою різних продуктивних на той час патронімічних формантів. Спостерігаємо вже чітку, але ще остаточно не унормовану систему ідентифікації у напрямку до

нормалізації і сучасного її стану. Слід зважити, що антропонімікон Реєстру зафіксував різний ступінь асиміляції носіїв цих антропонімів. В одному випадку – це антропонім тільки самого носія, в іншому – успадкований від батька чи, можливо, дальшого предка.

Антропонімія – найголовніше джерело формування особових найменувань Реєстру. Складність її дослідження полягає в тому, що це найчисленніша категорія ономастикону взагалі, в якій, крім загального, діє ще й чимало індивідуального. Серед реєстрових козаків – носії мов щонайменше із трьох мовних сімей – індоєвропейської, тюркської та фінно-угорської. Важливе значення для розуміння власне антропонімічної проблематики видатної пам'ятки 1649 року має й те, що в складі козацтва були представники двох світових релігій – християнства та ісламу, кожна з яких розвивала власну іменотворчу традицію. Немає сумніву, що абсолютну більшість особових імен, як і утворених від них прізвищевих назв, становить антропонімікон християнства разом із залишками ще дохристиянського, язичницького “іменослову” давніх слов'ян (Міжетнічні зв'язки ... 1989, 123).

Антропонімічний матеріал із Реєстру традиційно використовують для різноманітних досліджень уже кілька поколінь істориків і філологів. Реєстр потрапляв у коло наукових інтересів І. Д. Сухомлина, О. Д. Неділько, Р. І. Остаха, М. Л. Худаха, П. П. Чучки.

Таким чином, антропоніми Реєстру досліджувались у різних аспектах. Фахівців цікавить антропонімія окремих регіонів, зокрема, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля і Середньої Наддніпрянщини. Тому не випадкова й наша зацікавленість Реєстром. Але досліджуємо не весь Реєстр, а реєстр лише тих полків, людність яких мала пряму й найбільшу причетність до території Нижньої Наддніпрянщини, і зокрема околиць Великого Лугу.

Важливим джерелом для вивчення територіальної антропонімії можна вважати історико-етнографічні записи Я. П. Новицького “Материали для історії запорожскихъ козаковъ” (Изъ Запорожскаго Сечевого архива 1770 – 1771 гг.), “Малорусскія историческіе песни 1874 – 1903 гг.”, “Исторія города Александровска 1770 - 1806”; А. Афанасьєва-Чужбинського “Поездка въ Южную Россію. Очерки Днепра”; Д. Яворницького “Исторія запорожскихъ козаковъ” у 3-х т., “Вольности запорожскихъ козаковъ”, “Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа”. Архів Коша Нової Січі (опис справ 1713 – 1776 рр.) та Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1736 – 1775 рр.) – це унікальне, надзвичайно цінне історичне джерело, справжня перлина української писемності XVIII століття, в ньому всебічно і комплексно відобразився останній сорокарічний період існування запорозького козацтва. Документи архіву містять дані про чисельність людності в січових куренях і селах, слободах, зимівниках (АК II, 17). У записах фіксується цікавий матеріал як з історичної, так і лінгвістичної точки зору, оскільки матеріал записувався від конкретних осіб - пращурів сучасних наддніпрянців.

На Запорожжі, куди прибували втікачі, зберігалися лише імена, але існував звичай давати прибулим нові прізвища, щоб поміщики не могли їх розшукати. Такі документи, як протоколи допитів, свідчення, атестати дають

можливість спостерігати процес заміни прізвищ. Запорожці, придумуючи прізвиська, виявляли неабиякий гумор і винахідливість. У прізвищах відбилися історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні й національні відносини, побут і звичаї українського народу (АК II, 11). Завдяки цим роботам можна простежити за формуванням антропонімійної системи регіону, бо в них поряд із іменами записувалися прізвища та прізвиська оповідачів, а також простежити етапи формування прізвищ, визначити найбільш характерні для цієї території оніми і зробити їх аналіз.

І останнім важливим джерелом для вивчення прізвищ даного регіону вважаються переписи населення, зроблені з кінця XIX ст. і до кінця XX ст., узяті в архівах міст Запоріжжя, Василівки, Нікополя, Кам'янки-Дніпровської та в сільських радах населених пунктів надвеликолузького регіону (Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей). До цього джерела додаємо власноручні записи прізвищ досліджуваного регіону, виконані протягом останнього десятиліття.

2. Історико - етнографічні відомості про надвеликолузький регіон у зв'язку з формуванням місцевого антропонімікону

Антропонімія надвеликолузького регіону, як і всієї України, сформувалася в процесі складного історичного розвитку. Численні племена і народи за довгі століття свого перебування на території Нижньої Наддніпряни залишили свої назви, пов'язані не тільки з природно-кліматичними умовами і господарським побутом, але й з окремими історичними подіями.

Історія Великого Лугу сама по собі складна й суперечлива. Мабуть, важко знайти ще такий регіон, який зазнав би стільки міграцій народів, які спричинилися до корінних змін у політичному, соціально-економічному і культурному житті краю. Проте вони, як і історична строкатість етнічних комплексів Нижньої Наддніпряни, не пішли в небуття, а знайшли відображення в мовних фактах, що часто накладалися на попередні, поступово пристосовуючи їх до нових мовних стосунків.

Степова територія здавна привертала увагу дослідників складними етногенетичними і міграційними процесами, що відбувались у Північному Надчорномор'ї, адже вона приваблювала численні племена в першу чергу своїми природно-географічними умовами: межуванням лісостепової й степової зон, м'яким кліматом, водною артерією – Дніпром із великою кількістю приток і виходом до Чорного та Азовського морів. Подібні фізико-географічні умови сприяли співіснуванню на цьому місці землеробських поселень і поселень народів-кочовиків. Кіммерійці, скіфи, сармати, готи, різні тюркомовні народи і, нарешті, слов'яни – ось неповний перелік надчорноморських етносів, назви яких дійшли до наших часів з різних історико-географічних джерел. Кожен з цих народів (незалежно від часового відрізка перебування на даній території) мав свою культуру, релігію і, звичайно, мову, за допомогою якої здійснювалась не тільки комунікативна, а й номінативна функція в процесі називання.

У IV тисячолітті до н.е. територія теперішньої Запорізької області була заселена племенами азово-дніпровської культури. Вона була лише невеликою частиною того обширу, на якому в III – початок II тисячоліття до н. е. поширювалась ямна культура. У II тисячолітті до н.е. одночасно із племенами ямної культури тут мешкали напівосілі племена, які залишили після себе пам'ятки катакомбної культури. Усю степову смугу сучасної України, зокрема східну частину Лівобережжя, в добу пізньої бронзи заселяли племена скотарів зрубної культури. Крім їхніх поселень і багатьох курганів-могильників (Златопіль, Благовіщенка), тут були знайдені залишки бронзової доби.

У VII ст. до н.е. на територію Приазов'я та Причорномор'я вторглися з Азії кочові племена скіфів, які витіснили кіммерійців, підкоривши місцеві племена кіммерійців – сіверів, і заснували велику державу – Скіфію. Володіння скіфів охоплювало всю територію теперішньої Запорізької області. Кімери-сівери були автохтонним, споконвічним населенням на території України. Писемні джерела засвідчують їх на одній і тій самій території упродовж принаймні трьох тисячоліть. В усякому разі, наприкінці II тис. до н.е. вони тут жили. У II тисячолітті до нової ери в Україні жили індоарійські племена, частина яких вирушила до Індії, а частина лишилася, взявши участь в етногенезі українського народу. Величезна подібність між мовою індоарійської культури, культового дійства й жерців-брахманів – санскритом та слов'янськими мовами свідчить про найтісніші контакти цих народів у минулому.

Існує думка, що з кінця V до кінця III ст. до н.е. виробничим, торговельним та адміністративним центром Скіфії були Кам'янське та Знам'янське городища, які знаходилися поблизу сучасного міста Кам'янки-Дніпровської й села Великої Знам'янки над Великим Лугом.

На межі III – II століть до н.е. сармати, зломивши опір скіфів, зайняли панівне становище в степовій частині Придніпров'я. Таким чином, усю територію Запорожжя, починаючи з доби бронзи, заселяли племена скотарів. Після сарматів, витіснених звідси готами й гунами, у придніпровських степах продовжували кочувати різні тюркські племена. В перших століттях н.е. об'єднання антів залишило після себе пам'ятки черняхівської археологічної культури. Ця ж територія була форпостом слов'ян і в пізніші часи. На землях Запорожжя продовжували кочувати тюрксько-болгарські племена, які осідали поряд із слов'янами. Пам'ятки алано-болгарської доби (VIII ст. н.е.) знайдені в селах Біленькому та Благовіщенці Кам'янсько-Дніпровського району.

В IX ст. н.е. виникла ранньофеодальна держава Київська Русь, центром якої стало лісостепове Придніпров'я. На території сучасної Запорізької області київські князі утримували під своїм контролем прибережні землі. В першій чверті XIII ст. над Придніпров'ям нависла загроза монголо-татарської навали. Ослаблені монголо-татарською навалою, українські землі піддавалися експансії сусідніх держав. Після загарбання українських земель польськими магнатами й шляхтою у XVI ст. феодально-кріпосницький гніт народних мас посилювався, почалася полонізація України. Однією з форм боротьби проти гнобителів була масова втеча селян і міщан на південно-східні околиці. Люди, які тут мешкали,

називали себе – козаками (одна з точок зору на походження цієї назви стверджує, що “**козак**” із тюркських мов “ вільна людина ”) ; вони селилися в степах, засновуючи військові укріплення й хутори.

На початку XVI ст. козаки почали освоювати багаті землі не лише перед порогами, а й за ними. Через деякий час козацькі володіння займали величезний простір степів, прилеглих до обох берегів Дніпра в його нижній течії: від східних кордонів Польського королівства й південної околиці володінь українського й слобідського козацтва до ріки Буг, з одного боку, й уздовж правого берега річки Кінської аж до річки Кальміус, що тече в Азовське море, із другого.

“Батько історії” Геродот, який жив у V ст. до рідва Христова, описує країну скіфів, частина якої згодом належала запорозьким козакам, такими словами: “Земля у них рівна, багата травою й добре зрошена; кількість рік, які течуть через Скіфію, хіба що трохи менша кількості каналів у Єгипті.....” (Геродот, 1993). Значно пізніше за Геродота, в XVI ст. після р. Х., сучасник запорозьких козаків так описує багатство їх країни: “У цій країні, придніпровських степах, трава росте надзвичайно високою і такою густою, що неможливо їздити на колесах” .

Запорозькі козаки, живучи в Січі без жінок і без нащадків та водночас щорічно, а часом і щоденно кількісно зменшуючись від воєн, хвороб і старості, всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо. Отож зрозуміло, чому козаки приймали у своє товариство кожного, хто приходив до них і брав на себе певні зобов’язання, необхідні для вступу в Січ. На Січі можна було зустріти представників різних народностей, вихідців чи не з цілого світу – українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, італійців, іспанців, англійців (Яворницький, 1990, 115). Мотиви, що змушували багатьох шукати притулку на Запорожжі, були різними: в Січ ішли люди “і з доброї волі і з неволі”, “з-під пана тікали”, хто натерпівся від тяглових повинностей, усі ображені й принижені за свою віру й народність.

З історією козацтва й Запорозької Січі пов’язані яскраві сторінки боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії. У долинах Дніпра та його притоків запорозькі козаки засновували свої поселення. Багато хуторів – зимівників знаходилось у Великому Лузі - території між Дніпром, верхньою й середньою течією ріки Кінської, у межах сучасного Запорізького, Кам’янсько-Дніпровського та Василівського районів. На цій території сталось чимало історичних подій, пов’язаних із діяльністю запорозьких козаків. Взагалі ж волелюбні запорожці почували себе в хащах Великого Лугу, як у рідній домівці. Найбільше козаків оселилося у Великому Лузі 1775-го року, коли царизм зруйнував Запорозьку Січ. Московський уряд постійно утискував великолузьких козаків, побоюючись відродження Січі. Їхні землі роздавали придворним. Поряд із козацькими зимівниками осідали рекрути, селяни-кріпаки. Це призвело до виникнення в останній чверті XVIII ст. на території сучасної Запорізької області нових міст і містечок. Сюди ж переселяли державних селян та переважно більшість козаків із слобідських полків.

Переселенці осідали переважно на Лівобережжі України. Заселення регіону мало великий вплив на його суспільний устрій, на його економіку. Царський уряд роздавав землі Січі головним чином дворянам, офіцерам, козацькій старшині. Дворяни переселяли у свої маєтки кріпаків із старих маєтків – це призводило до утворення поміщицьких сіл (кріпаки з Полтавщини та Чернігівщини). Уряд, заселяючи регіон, створював тут і поселення менонітів. Поряд із колоністами-німцями, селились вихідці з Польщі, Сербії, Греції та Албанії. Великою була община євреїв. Інтенсивний початок колонізації території припадає на II половину XVIII ст. У зв'язку з притоком переселенців швидко зростала загальна кількість населення краю. Прибували сюди вислані сектанти-духобори, молокани, розкольники.

Першими поселенцями кінця XVIII ст. надвеликолузького регіону були колишні запорожці та кріпаки з центральних районів України й Росії.

Найбільш інтенсивне заселення регіону продовжується в ХХ ст., особливо в період будівництва Дніпрогесу. Тисячі будівників представляли 48 національностей, що населяли колишній СРСР. Це вплинуло і на зміни в етнічному складі місцевого населення.

Особливість заселення надвеликолузького регіону полягала в тому, що найдавнішим населенням північної частини регіону були запорозькі козаки, чисельність яких значно зменшилась після 1775 року. Більш пізнє олюднення краю пояснюється приєднанням цієї території до Росії після російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. Запорожжя не знало кріпацького права, запровадженого тогочасною Російською державою, тому сюди тікали кріпаки. Поряд з українцями жили росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари, греки, вірмени, німці, євреї, татари, литовці, волохи. Усі вони були різних релігійних конфесій. На місці козацьких зимівників, хуторів, поселень виникали українські, російські, німецькі та інші поселення. Запорозький край протягом багатьох століть був для втікачів-селян одним із найпривабливіших місць. Сюди переселялися державні селяни з українських губерній - Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської ,а також із російських: Смоленської, Орловської, Курської, Воронежської та інших. Крім того, на цій території були іноземні переселенці – меноніти, які дісталися з Пруссії, та євреї. Переселення євреїв було пов'язане з “пригнобленістю” та скупченістю населення західних областей як України, так і Росії.

Отже, заселення регіону проходило в декілька етапів. Першим етапом вважається заснування Січі і козацьких зимівників. Другим етапом була офіційна і стихійна колонізація після скасування Січі. Третім – початок ХХ ст., особливо період будівництва Дніпрогесу. У цей час уже до Запоріжжя приїздили тисячі представників різних національностей, що населяли колишній Радянський Союз. Безперечно, це впливало й на зміни в етнічному складі регіону. Четвертим етапом можна вважати період відновлення заводів та фабрик після Великої Вітчизняної війни. В цей час на відбудову підприємств також приїздили представники різних народів. П'ятим етапом можна вважати 90-ті роки ХХ ст., після перебудови. Саме в цей час етнічний склад надвеликолузького регіону поповнюється представниками вірменської,

азербайджанської та туркменської народностей. Останні етапи також позначилися на етнічному складі мешканців регіону, зумовивши зміни в антропоніміконі місцевого населення.

ЛЕКЦІЯ 3.

ТЕМА: Прізвища, утворені від особових власних імен

План:

1. Імена, що перетворилися на прізвища шляхом переосмислення.
2. Прізвища, утворені за допомогою патро- і матронімічних суфіксів.

Основні поняття: **антропонім, матронім, патронім, прізвисько, прізвищева назва, прізвище, трансонімізація.**

Питання для самоперевірки

1. Що позначають терміни матронім та патронім?
2. Прізвища, утворені шляхом трансонімізації.
3. Що таке прізвисько, прізвищева назва, прізвище?.

Література до теми

1. Бевзенко С. П. Словотворчі типи українських прізвищ Середнього Придніпров'я в ХУІІ ст. – У кн.: Тези доповідей 6 – ї української славістичної конференції (м. Чернівці, 13 – 18 жовтня 1964 р.) Чернівці, 1964. – С. 59 –61.
2. Демчук М. А. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців в ХІУ – ХУІІ ст. – К. : Наукова думка, 1988.– 172 с.
3. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214 с.
4. Осташ Р. І. Типи імен за походженням . – У кн.: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії ХУІІ ст.: (Реєстри всього Війська Запорізького 1649 р. і мовно-територіальні контакти). – К.: Наукова думка, 1989. - С. 118 - 124.
5. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 263 с.

Антропонімікон того чи іншого регіону перебуває в тісному зв'язку з суспільно-політичними, економічними, господарсько-побутовими процесами, що відбувалися тут у певні історичні періоди. Кожен антропонім, у тому числі й прізвище чи прізвисько, містить у собі певну лінгвістичну та історичну інформацію.

Процес становлення українських прізвищ учені відносять на кінець XVIII – початок XIX ст., коли на всій етнічній території України було запроваджене кодифіковане право, а про прізвище в сучасному розумінні цього слова можна говорити лише починаючи з 30–х років XIX ст. (Худаш, 1977).

Практика наукових досліджень з ономастики підтверджує потребу поглибленого вивчення прізвищ у різних аспектах. Типи особових назв виникають у мові народу в різні періоди, і є специфічним для соціальних груп і прошарків, а тому внутрішня форма їх умотивовується відповідними твірними основами з додаванням найрізноманітніших словотвірних засобів. Генетично пов'язані з апелятивною лексикою, вони так або інакше віддзеркалюють ті чи інші сторони й умови життя народу – навколишню природу, повсякдену працю і побут, суспільно-політичний і економічний лад, матеріальну і духовну культуру, взаємозв'язки з іншими народами, психічний склад, світогляд, тощо - майже всі головні риси його етнічного буття.

На ранніх етапах розвитку суспільства люди не мали прізвищ, але навіть і в той період вони не могли обходитись без імені. Коли виникла потреба у розрізненні осіб, які мали однакові власні назви, а згодом і в створенні постійних прізвищ, то першою базою для цього стали імена (переважно батька, матері або діда). Тому прізвища, утворені від власних імен, становлять досить численні угруповання.

За способом творення відіменні надвеликолузькі прізвища, складають декілька груп незалежно від часу їх появи в цьому регіоні.

1. Імена, що перетворилися на прізвища шляхом переосмислення

Багато місцевих, корінних українських прізвищ «Реєстру 1581 року» та «Реєстру 1649 року» ще в дохристиянську і пізнішу добу були іменами, які з часом ставали прізвищами, а потім прізвищами. Вони відкривають нам найдавніший і найрухливіший шар слів живої мови родового ладу. Серед таких імен, що стали твірними основами прізвищ, виділяємо слов'янські автохтонні та християнські. М. Демчук вважає, що слов'янське автохтонне ім'я – це «ім'я праслов'янського походження або утворене пізніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов'янського народу, на споконвічно слов'янському мовному ґрунті» (Демчук, 1988, 13). Імена, які шляхом переосмислення ставали прізвищами, а потім прізвищами: *Пархім, Іван, Мосрей, Охрім, Каленик, Михайло, Климко* (Р1, С.7); *Авула* від чоловічого імені *Вавуль, Вавуло* (ЕСУМ I, 316-317); *Митько, Михно, Васько, Петюрка, Потапко, Станко, Яким, Савька, Лазар, Варава, Лукаш, Курило, Сава, Янисько, Флорь, Лавринь, Тимош, Феско, Семень, Самуйло, Радуль, Северинь, Ничипорь, Онисько, Охрим, Ганзя, Лесько, Савута, Тарасій, Ярош* (Р2, 29, 33, 40, 56, 65, 73, 100, 120, 121, 125, 134, 145, 148); *Бабуря, Гермяк* (МИП, 27); *Лев, Конан, Кузьма, Сава, Самсика, Фесько, Галя* (НПЗ, 31, 37); *Харько, Юхно* (ИГА, 34); *Богдан, Вітко, Галько, Гарило, Гаврик, Лавруша, Магда, Федько, Філь, Явтух, Якимук, Якуб* (с. Бал., Куш., Покров., м.Зап.).

Після хрещення Русі - України 988 року староруські імена ще сім століть живуть поряд з іменами церковного календаря. У козацьких “Реєстрах...” основу лінгвістичної системи іменника складає невелика частина канонізованих нашою церквою імен християнського календаря, які закріпилися згідно з фонетичними нормами української мови і в той час обросли різними місцевими варіантами. Це повні форми церковних імен, які давалися при хрещенні й надалі вживалися в книжній українській літературній мові і звідси потрапляли зрідка й до козацьких “Реєстрів...”: *Григорій, Кузьма, Мусій, Тарасій, Харитон*. Народними формами імен були: *Грицько, Гриць, Кузько, Мусько, Харько*. М. В. Бірило називає прізвища-імена “первинними”, тому що вони не мають спеціальних прізвищеутворюючих суфіксів. Загалом імена у функції прізвищ – явище не часте у слов'янських мовах. Це, мабуть, пов'язане з тим, що церковні або християнські імена деякий час були незрозумілі носіям цих мов, тому вони і збереглися як прізвища без будь-яких змін. Такі досить поширені імена, як *Андрій, Василь, Дмитро, Іван, Михайло, Павло, Петро, Степан* у функції прізвищ не зафіксовані. Вони мало, а то й зовсім не придатні як засіб розрізнення людей, бо зустрічаються в кожному населеному пункті як імена у великій кількості. Отже, на прізвища перетворювалися лише ті імена, форма яких була індивідуальною назвою окремої, всім відомої особи. В обстежених нами джерелах досліджуваного регіону виявлено такі форми:

Прізвища, утворені від скороченого імені: *Богда* (від *Богдан*), *Гринь* (від *Григорій*), *Нич* (від *Ничипір*), *Хар* (від *Харитон*), *Ярош* (від *Єрофей*) (Р2, 56, 79, 145, 231).

Характерною рисою східнослов'янських мов є надзвичайне розмаїття здрібніло-пестливих форм імен. Часто вживані імена побутували в уснорозмовній народній стихії у численних варіантах.

Отже, наявність нашого розмаїття форм імен, серед яких явно переважають здрібніло-пестливі над зневажливо-згрубілими як вияв доброзичливості українців, їх спокійної вдачі, послужила багатим мовним підґрунтям для створення численних прізвищ, в тому числі нерідко однокореневих. На цю особливість формування українського іменника вказував і Б. Грінченко у коментарях до списку імен, доданого до “Словаря української мови”: “Дуже часто імена, що є за формою зменшеними, вживаються народом як основні, такими є, наприклад, *Грицько, Харько, Химка* та ін.”.

2. Прізвища, утворені за допомогою патро- і матронімічних суфіксів

Серед антропонімів цього типу виділяємо кілька підгруп за словотворчим формантом (порядок подачі прикладів зумовлений частотою їхнього вживання та територіальною приналежністю).

Патронімічні прізвища з суфіксом – **енк-о**. В обстежених нами джерелах зафіксовано 1500 антропонімів з цим формантом -*Демченко, Карпенко, Климченко, Максименко* (Р1, 7). Письмо Реєстру – це типовий український

скоропис половини XVII ст. Враховуючи той факт, що Реєстр уклали декілька писарів, можна здогадуватися і про причини різного написання прізвищевих назв. У козацьких реєстрах, складених після Зборівської угоди 1649 року, прізвищеві назви на **-енк-о** мають абсолютну перевагу над іншими. Тенденція до вживання іменувань із суфіксом **-енк-о** в XVI ст. стає досить виразною, хоча поширені вони ще слабо. У XVII ст., як бачимо, цей суфікс у східноукраїнському ареалі стає домінуючим і, таким чином, найхарактернішим українським антропонімійним формантом. Справедливим слід вважати й висловлене С.П.Бевзенком пояснення такої величезної кількості назв на **-енк-о** в основному джерелі української антропонімії XVIII ст. тією обставиною, що до реєстрів записувалися переважно молоді козаки, тоді як їхні батьки мали найменування без суфікса **-енк-о**. У пізніших джерелах таких утворень теж чимало, наприклад: *Ілляшенко* (АК I, 217, 282); *Кузьменко, Власенко* (СІНС, 435); *Дорошенко* (СІНС, 657); *Саенко, Панасенко, Дорошенко, Левченко, Алексеенко* (ИГА, 15,24); *Іващенко, Омельченко, Петренко* (НПЗ, 31,37); *Макаренко, Потапенко, Гордієнко* (МИЗК, 15, 16, 21); *Іваненко, Назаренко, Науменко, Николенко, Педорченко, Якубенко, Яременко* (АП, 17, 19, 73). Такі зараз прізвища з суфіксом **-енк-о** становлять велику групу: *Антипенко, Антоненко, Борисенко, Варченко, Григоренко, Данильченко, Демченко, Дем'янченко, Денисенко, Денесенко, Динисенко, Захарченко, Зінченко, Іваненко, Іванченко, Івахненко, Іващенко, Ігнатенко, Ігнатченко, Карпенко, Клименко, Кононенко, Кондратенко, Кузьменко, Купрієнко, Костюченко, Левченко, Лукашенко, Лук'яненко, Лазаренко, Миколаєнко, Михайленко, Мусієнко, Мосійченко, Мосієнко, Мойсеєнко, Назаренко, Науменко, Нікітенко, Онищенко, Павленко, Потапенко, Прокопенко, Сазоненко, Степаненко, Тарасенко, Терещенко, Федченко, Федоренко, Федосенко, Філоненко, Юхименко, Яременко, Ярошенко*. Особові назви з цим формантом досить давні і виникли на східнослов'янському ґрунті. Як свідчать сучасні ономасти, прізвища на **-енк-о** вже були сформованими і поширеними в XIV–XV ст. на території Середньої Наддніпрянщини (Сухомлин, 1969). Отже, можна зробити висновок, що саме звідти прийшли носії прізвищ, що склали військо Запорозької Січі, а потім осіли на цій території.

Основне значення суфікса **-енк-о** – вказівка на походження прізвища від імені батька чи матері. Первісно цей формант мав відтінок зменшеності чи пестливості. Український суфікс **-енк-о** відповідає білоруському (і російському) – **енок**. У кількісному відношенні та в територіальному поширенні переважають прізвища на **-енк-о**. Можна висловити думку і про автохтонність цих одиниць на території Нижньої Наддніпрянщини. Місцева особова ономастика як в історичному розвитку, так і в лексико-морфологічних зв'язках тісно з'єднується з живими місцевими говорами та являє собою невід'ємний елемент говіркової лексики.

Соціально маркованими у минулому був ще один словотвірний тип найменувань, деривати якого згодом закріпилися. Це генетично пов'язані з іменами по батькові прізвища на **-евич, -ович**. Переважна більшість

утвореного типу походить від різних форм чоловічих імен. Оскільки імена по батькові побутували в середовищі шляхти й міщанства, то можна припустити, що вони закріпились у ролі родових назв, насамперед серед привілейованих верств населення, як успадковані (спадкоємні) родові найменування. У прізвищевих назвах Реєстру всі суфікси соціально нейтральні, а тому багато з них, у тому числі й – **ович**, – **евич**, – **ич**, могли приєднуватися навіть до жіночих імен. Можливо, що суфікс – **ович**, – **евич** у прізвищевих назвах Реєстру 1649 року інколи використовувався з відтінком пошани до старших віком, заслужених козаків. Можна також припустити існування традиції у переважному вживанні саме їх на певній території. Невелику кількість антропонімів із цими суфіксами нами виявлено в пізніших документах. Так, в “Історії Нової Січі або останнього коша запорозького” А.Скальковського зафіксовані – *Маркович* (СІНС, 192); *Іванович*, *Григорьевичь* (СІНС, 657,658); *Антонович*, *Самойлович* (ИГА, 21,22); *Ждановичь* (АП, 89). Прізвища такого типу зберігаються і зараз в антропонімії населення надвеликолузького регіону: *Абрамович*, *Адамович*, *Борисович*, *Василевич*, *Гнатович*, *Жданович*, *Кузьмичович*, *Максимович*, *Маринович*, *Микитович*, *Назарович*, *Петрович*, *Остапович*, *Устинович*, *Федорович*, *Федотович*.

Прізвища із суфіксом – **ук**, (-`юк). Вони становлять у досліджуваних джерелах незначну групу *Адамчук*, *Іващук*, *Павлюк* (Р1, 7). *Костюкь* (Р2, 134). У наш час антропоніми на –**ук**, (-`юк) досить поширені серед населення надвеликолузького регіону: *Богданюк*, *Васюк*, *Гаврилюк*, *Гаришук*, *Герасимчук*, *Гришук*, *Демчук*, *Дем`юк*, *Зинчук*, *Климук*, *Климчук*, *Костюк*, *Кондратюк*, *Лавринюк*, *Левонюк*, *Максимук*, *Максимчук*, *Миколайчук*, *Микитюк*, *Митрук*, *Никончук*, *Николайчук*, *Остапчук*, *Омельчук*, *Пашук*, *Петрюк*, *Романюк*, *Романчук*, *Савостюк*, *Самчук*, *Степанюк*, *Симонюк*, *Симончук*, *Федчук*, *Юрчук*. Загальні іменники з суфіксом –**ук** первісно мали переважно негативне емоційне забарвлення. В прізвищах цей відтінок значення зникає, оскільки останні взагалі втратили лексичне значення. І все ж можна думати, що в момент, коли хтось одержував прізвисько на –**ук**, яке згодом ставало родовим прізвищем, знижений конотат ще відчувався на противагу до прізвищ із суфіксом – **енк-о**, що мав відтінок зменшеності, чи до прізвищ з виразно зменшеним, а то й пестливим суфіксом –**ик** (Редько, 1966, 117). У сучасній українській мові суфікс –**ук** (-`юк) не вживається у складі індивідуальних імен, але зберігається у прізвищах, твірні основи яких являють собою імена. Зазначений формант створений колись для вираження пейоративного значення, міг сполучатися з основами: а) повних імен – *Павлюк*, *Романюк*; б) усічених імен – *Костюк*.

Від імені матері утворювалось дуже мало прізвищ. Це відбувалося головним чином у тих випадках, коли жінка рано лишалась удовою і ставала главою сім'ї. Нами виявлено такі антропоніми: *Катрюк*, *Настюк*, *Ганюк* (Р1, 7). *Марушук* (МИЗК, 31). *Варюк*, *Ганюк*, *Ганчук*, *Катрюк*, *Маринчук*, *Маринюк*.

Прізвища з суфіксом –**ов**, –**ев**, –**ов(а)**, –**ев(а)**. Це досить велика група, яку складають такі антропоніми: *Андрієвъ*, *Андрієвъ*, *Богдановъ*, *Богуновъ*,

Васковъ, Гарасимовъ, Григоровъ, Грицовъ, Грыцковъ, Гордьєнковъ, Демяновъ, Ждановъ, Мартиновъ, Михайловъ, Олихвировъ, Омельниковъ, Остаповъ, Панасовъ, Педоровъ, Тарасовъ, Тишъковъ, Тимошовъ, Хведоровъ, Федоровъ, Якимовъ, Якововъ, Яцьковъ (Р2, 102, 121, 126, 128, 137, 138, 146, 147, 148, 161); *Іванов* (АК I, 243, 429, 568, 590); *Абрамов* (ИГА, 11); *Антонов* (АП, 51); *Ефимов, Исаев, Кирилов, Львов, Никитов, Петров* (МИЗК, 21, 29); *Потапов, Прокопов, Проциков, Семенов, Сидоров, Трохимов, Урусов, Федоров, Филипов, Фирсов, Юрков, Ярмаков* (ИГА, 13, 28, 22). Прізвища цього типу зафіксовані в етнографічних записах А.Чужбинського та Я.Новицького. У “Реєстрі 1581 року” нами виявлено лише одне прізвище на –**ов** - *Филипов*. Як уже зазначалося, прізвищеві назви козацьких послів Богдана Хмельницького на –**ович**, –**евич** писарі Московської держави XVII ст. переінакшували на –**овъ**, що сприяло зростанню кількості дериватів цього типу. Зараз прізвища на –**ов**, –**ев** (**а**) не сприймаються нами як російські, бо велика кількість українського населення Нижньої Наддніпряниці ідентифіковані як – *Абрамов(а), Адамов(а), Андрєєв(а), Богданов(а), Борисов(а), Васильєв(а), Владимиров(а), Гаврилов(а), Герасимов(а), Данилов(а), Дем`янов(а), Дмитрисєв(а), Жданов(а), Зинов`єв(а), Іванов(а), Ігнатов(а), Ігнатъков (а), Лазарєв(а), Лук`янов(а), Карпов(а), Кирилов(а), Климов(а), Максимов(а), Матвєєв(а), Михайлов(а), Назаров(а), Наумов(а), Нестєров(а), Онисимов(а), Потапов(а), Петров(а), Романов(а), Русланов(а), Яковлев(а)*.

Числені факти свідчать, що упродовж майже всього досліджуваного періоду особові найменування на –**ич**, –**ович**, –**евич**, –**єнк-о**, –**ов**, –**єв**, –**ин**, –**ук** – функціонували не як спадкові прізвища, а в переважно як прямі назви по батькові, матері або й по тестеві, братові чи інших членах родини.

Основним засобом ідентифікації на досліджуваній території були імена, за походженням давньоєврейські, грецькі, латинські та слов'янські. Деякі з них виступали у формі прізвищ без змін. Аналіз прізвищ, в основах яких лежать імена, показав, що найпродуктивнішим способом творення прізвищ був суфіксальний, коли до основи додавався патронімічний суфікс (–**єнк-о**, –**ук**, –**ук**, –**чук**) або зменшено-пестливий (–**ик**, –**ник**, –**ко** та ін.) чи згрубілий (–**єг-а** (–**иг-а**), –**ур-а**, –**хн-о**). Серед прізвищ, утворених від власних імен, можна виявити певну кількість власних назв представників інших народів. Носії цих імен, прізвищ та прізвищ були чужинцями або ж ці антропоніми є суто мовними запозиченнями. Велику кількість серед запозичених антропонімів складають тюркськомовні. Це пояснюється взаємодією слов'янських і тюркських народів, яка на протязі всієї історії їх носіїв була настільки тривалою та інтенсивною, що залишила глибокі сліди в мові і, зокрема, в ономастиці. Цьому сприяли зовнішні фактори асиміляція окремих чужинців, які проживали серед українського народу, зжилися з ним, прийнявши його звичаї, а українську мову за свою рідну.

Лекція 4 - 5

ТЕМА: Лексико-структурні особливості прізвищ Нижньої Наддніпрянщини

План:

1. Прізвища, утворені від назв постійного заняття.
 - 1.1. Прізвища, пов'язані з релігією.
 - 1.2. Прізвища, пов'язані з козачиною.
2. Прізвища, утворені за індивідуальними ознаками перших носіїв.

Основні поняття: ономастика, онім, антропонім, патронім, матронім.

Питання для самоперевірки

1. Які ремесла найбільше представлені в прізвищах нашого регіону?
2. Найбільш продуктивні суфікси.
3. Вплив християнства на антропонімікон Нижньої Наддніпрянщини

Література до теми

1. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214с
2. Унбегаун Б. О. Русские фамилии. –М.: Прогресс, 1989. – 440с.
3. Луців Є. В. Хто такі характерники // Урок української. – 2000. - № 9. – С. 25 – 26.

Словники:

1. Даль В. Словарь живого великорусского языка. –М.: Просвещение, 1978 – 1980.- Т. I – IV.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. (Відп. ред О. С. Мельничук та ін.). – К.: Наукова думка, 1983 – 1985.- Т. I – III.
3. Новий тлумачний словник української мови у 4 томах. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1 – 4.
4. Словарь української мови / Упорядкував з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко/. – К.: Наукова думка, 1996 - 1997.- Т. I – IV.
5. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.- Т. I – XI.

1. Прізвища, утворені від назв постійного заняття

Враховуючи, що українські прізвища у своїй масі формувалися приблизно з XVII ст. й закріпилися в юридичних документах тільки в кінці XVIII ст., можна стверджувати, що сучасні прізвища надвеликолузького регіону відображають картину українського суспільства II половини XVIII ст. На цій території побутує багато прізвищ, утворених від назви професії, пов'язаних із специфікою краю, історією заселення цього регіону, а також своєрідністю лінгвальної дійсності останнього. Прізвища цієї групи відображають економічне та духовне життя його населення в минулому (промисли, торгівля, сільське господарство, рибальство, культура та релігія). Багато прізвищ цього типу – це словесні пам'ятки тим професіям і заняттям, які вже давно зникли, але залишили у своїх основах віддзеркалення широкої картини народного життя в той час, коли ці прізвища формувалися. Переважна частина прізвищ формувалася на Україні з XVIII і до початку XIX ст., коли вони вже закріпилися; тому в них найяскравіше відобразилася картина життя українського суспільства в другій половині XVIII ст. Аналізовані нами прізвища надвеликолузьців дають можливість уявити суспільне життя мешканців на території надвеликолузького регіону в таких аспекта. Їх, мотивуючі основи є назви осіб за:

промислом або ремеслом: *Бражник, Золотар, Кравець, Кравчина, Кравчович, Кравченко, Соляник, Швачка, Цирульник* (P1, 7); *Антикар, Бараньник* (P2, 71, 162) < *баранник* – “пастухъ барановъ” (Грінченко, 1, 284); *Бердник* (P2, 79) < *бердник* “ремісник, що займався виготовленням берд до ткацького верстата” (Грінченко, I, 326); *Бондар, Бондаренко* (P2, 36, 44, 69, 123, 137); *Водоп'ян* (P2, 172); *Воскодав* (P2, 134); *Гоньчар, Гончаров, Гончаренко* (P2, 46, 88, 98, 126, 142); *Догтьяр, Дюхтьяренко, Дегтьяренко* (P2, 65, 91); *Золотаренко* (P2, 79, 97, 132); *Ковал, Коваль, Ковалев, Коваленко* (P2, 27, 34, 35, 36, 42, 44, 51, 64, 91); *Коновал, Коноваленко* (P2, 36, 98); *Косьтира* (P2, 164, 172) < *костира* – “гравець у кості” (НТС, II, 234); *Котляр, Котляр, Котляренко* (P2, 27, 51, 92); *Кравець, Кравецкий* (P2, 37, 59, 77, 119); *Крамар, Крамаренко* (P2, 137, 165); *Кушьньр, Кушньєренко, Кушьньєренко* (P2, 28, 41, 75, 154); *Мельниченко, Мельников, Мирошник* (P2, 44, 46, 127, 146), поряд з якими як стилістично нейтральними антропонімами в Реєстрі трапляються глузливі прізвиська осіб, пов'язаних з цією професією, – *Мукотрясь, Мякомеля* (P2, 116, 145); *Овьчар* (P2, 72); *Пасечник* (P2, 39); *Пекаренко* (P2, 46); *Пивоваренко* (P2, 125, 134); *Писар, Писаренко* (P2, 41, 44, 121); *Р'єзниченко, Резниченко* (P2, 35, 46, 66); *Рьмарь, Рьмар, Рьмаренко* (P2, 52, 58, 68, 112); *Ситьник, Ситник* (P2, 64, 85, 132) < *ситник* - “майстер, що виготовляє сита”, “ситар” (НТС, 4, 209), що вмотивовує антропонім *Ситар* (м. Зап.), виявлений нами серед прізвищ надвеликолузького регіону; *Слюсар, Слюсаренко* (P2, 44, 64, 65, 84); *Столяренко* (P2, 101); *Тесля, Тесленко* (P2, 36, 38, 51, 90); *Ткаченко* (P2,

51); *Токаренко* (Р2, 162); *Торговец* (Р2, 40); *Шабельник* (Р2, 90); *Шаповал* (Р2, 56); *Швець* (Р2, 161); *Кривоусть*, *Кривоустенко* (Р2 50, 51), на думку М.Л. Худаши, походив або від агінтива, які позначали, спотворена народна жартівливо-зневажлива назва тодішніх лікарів, так званих **цируликів**: (**кри = крово+о+пускъ**), *Кривоусть* замість *Кривопость* “порушник посту” (Худаши, 1977, 172). *Цирулик*, (*Балбяр*) (Р2, 56, 123, 137), які подані поряд на тій підставі, що були синонімами, вживалися з тим же однаковим значенням, що й “Лекарь, балій, врач, цілитель” (ЕСУМ, I, 30). В Архіві Січі зустрічаються такі прізвища, що вказують на професію, як : *Гончар*, *Гончаренко* (АК I, 274, 298, 341, 345, 346, 353); *Дьогтяр* (АК I, 95); *Золотар* (АК I, 151; АК II, 184, 186, 208); *Коваль*, *Коваленко*, *Ковальчук* (АК I, 223, 225, 227, 239, 240, 350; АК II, 70, 73, 556); *Колесник* (АК I, 327, 328); *Котляр* (АК II, 602); *Кравець* (АК I, 274, 354; АК II, 490, 513, 572); *Кухар* (АК II, 561, 591); *Кучер* (АК I, 298, 346, 373); *Мельник* (АК II, 595); *Ситник* (АК II, 531); *Скляр* (АК I, 305); *Скрипник* (АК II, 561); *Тесля* (АК I, 373); *Тютюнник* (АК I, 535, 539); *Шаповал* (АК I, 273, 345, 354; АК II, 519); *Швець* (АК I, 355, 361; АК II, 73, 575, 576). *Гончар*, *Шаповал*, *Шаповаленко*, *Швец*, *Кравець* (ГР, 134, 136, 138); *Кравчина* (ІУНДП, 165); *Воскобойник*, *Діхтярь*, *Кожухарь*, *Кравець*, *Козолуп*, *Котлярь*, *Чабан* (СІНС, 479, 480, 636, 638). *Бублій* (ИГА, 12) < *бублій* “пекущий и торгующий бубликами” (Грінченко, I, 104); *Вапняр* (ИГА, 34) < *вапняр* 1) “приготовляющей известь”, 2) “возящей известь” (Грінченко, I, 125); *Калашнікь*, *Колесников*, *Кукольник*, *Котляревський*, *Мельницький*, *Пекарь*, *Фершал* (ИГА, 15, 21, 22). *Шаповал* < *шаповал* 1) “шерстобой, войлочникь”; 2) “шапошникь, делающий войлочния шапки” (Грінченко, IV, 485); *Шапарь* < *шапар* “ключникь, экономь” (Грінченко, VI, 484); *Ткачь* – *Ткаченко*, *Дигтярь*, *Коваль* – *Ковалевський*, *Мирошникь* (НПЗ, 22, 31, 37, 39, 51, 73); *Ковалеко*, *Собакарь*, *Слюсарь* (МИП, 13, 18, 22); *Шевцова*, *Мирошниченко*, *Ганчаренко* (МИЗК, 13, 17, 25); *Ткаличь*, *Кушнирь*, *Мукомоль*, *Бодаренко*, *Кузниченко*, *Резниченко* (АП, 25, 27, 53, 73, 89); *Кухарь* – *Кухаренко*, *Крамарь* – *Крамаренко*.

У сучасній антропонімії прізвища, що утворилися від назв осіб за професією предків, нами не сприймаються як такі, що вказують на фах носія. З плином часу урвався зв'язок антропоніма з лексичним значенням мотивуючої основи, яка, проте, продовжувала продукувати нові прізвища, чому сприяло багатство словотвірних засобів української мови. Так, наведені нами антропоніми з Реєстрів, Архівів із твірною основою “бондар”, доповнені власними назвами, що позначають сьгоднішніх жителів досліджуваного регіону, внаслідок чого маємо подовжений ряд: *Бондар*, *Бондаренко*, *Бондаревський*, *Бондарук*, *Бондарко*, *Бондарець*, *Боднар*, *Боднарь* (внаслідок метатези); *Броварь* – *Бровар*, *Броваренко* < *бровар* запозичене з німецької мови через польську в досить давні часи позначало “пивовар”; *Веретенник*; *Виник* < “винокур, син винокура” (Грінченко, I, 173); *Вакар*, *Вокар* – “коровій пастух” (Грінченко, I, 123), з латинської мови *васа* – “корова”, тому можна припустити, що дійсно позначало – коровій пастух; *Вовчаренко*; *Воскобойников(а)*; *Воскобойченко*; *Воскодав* – *Воскодавенко*; *Гарбарь* <

гарбар “кушнір” (ССМ, I, 178); *Гонтарук; Гончар – Гочаренко, Гончаровський, Гончарук, Гончарик; Гут - Гутник, Гутниченко, Гутнук, Гутновський, Дихтяр - Дегтярь, Дихтяренко, Дехтярук, Дехтярський, Дохтяр, Дюхтяр, Дюхтяренко; Драч – Драченко; Золотаренко, Золотарський, Золотницький; Калашник – Калашиков, Калачник, Калачниченко; Кальниш – Кальнишевський; Кашевар; Коваль - Коваленко, Ковальчук, Ковалевський, Ковалевич, Ковалів; Колесник – Колесников; Колесниченко, Колесников; Колодій; Коновал – Коноваленко, Коновальчук, Коновалець, Коновалик, Коновалюк; Котляр – Котляренко, Котлярук, Котлярчук, Котляревський; Кравець – Кравченко, Кравчина, Кравчук, Кравчович, Кравиун; Крамаренко – Крамарський, Крамарчик; Кузнецов - Кузневський, Кузниченко; Куліш; Кухар – Кухарь, Кухаренко, Кухарчук, Кухарівський; Кучер – Кучерук, Кучеров(а); Кушнір – Кушніренко, Кушнірук, Кушнірчук, Кушнірець, Кушніров(а); Лимар – Лимарь, Лимаренко, Лимарюк; Маляр – Муляр, Муляренко, Маляренко; Маишталер – “назва панського візника - кучера” (Редько, 1966, 57); Мирошник – Мирошниченко, Мирошко, Мирошковський; Мельник – Мельников, Мельниченко, Мельничук. Глузливе прізвисько мельника *Сухомлин*. Мисник – Мисченко; Мукомол – Мукомоленко; Овчар – Овчарович, Овчаренко, Овчарук; Олійник – Олейник, Алейнік; Паперник – Паперний; Пекар; Пивовар – Пивоваренко; Пільщик; Писар – Писаренко; Портнов; Резник – Резниченко, Резников, Резнюк, Різник – Різниченко, Різничук. Зустрічається і прізвище *Козорез* – глузливе прізвисько різника (Худаш, 1977, 17). Решетняк; Римаренко; Сапожников(а); Седельник < седельник “ремісник, який виготовляє сідла” (СУМ, IX, 219), Сидельник, Сидельников; Скринник; Скляр – Скляренко, Склярчук (Шкляр – Шкляренко, Шклярук; Смоляр – Смоляренко, Смолярчук, Смоляров(а); Столяр – Столярук, Столярчук, Столяревич, Столяренко, Столяров(а); Стельмах – Стельмашенко, Стельмаченко; Слюсаренко – Слюсаревич; Тесля – Тесляренко, Тесляревський; Ткач – Ткаченко, Ткачук, Ткаченко; Токар – Токаренко, Токарчук, Токарев; Тютюнник < тютюнник – “той, хто працює на тютюнових плантаціях” (Грінченко, IV, 300); Фурман; Цегельник; Швачка; Швець – Швецов, Шевчук.*

Внутрішня форма інших прізвищ вмотивовується назвами, пов’язаними з торговельною справою: *Копець, Купцевич* (Р1, 7); *Шынкар* (Р2, 124); *Купчикъ* (СІНС, 636); *Шинкарь, Шинкаренко; Кабачний, Кабаченко; Кавунник* < кавунник “торговець арбузами” (Грінченко, II, 205), (НПЗ, 23, 45). Прізвища цієї групи представлені меншою мірою, ніж антропоніми, пов’язані із промислами та ремеслом. Цей факт пояснюється, мабуть, тим, що торгівлею займалися на Україні головним чином представники інших народностей – євреї, греки та ін. *Корчмар, Крамар – Крамаренко, Міняйло, Прасула* < прасол “торговець рибою й сіллю”, *Соляник* – “привозив сіль і торгував нею”. *Чумак – Чумаченко, Чумачов; Шинкар – Шинкаренко.*

Прізвища, пов’язані з сільським господарством: *Баишаник, Бортник* < *бортник* “феодално залежний селянин, який доглядав господарські борт (вулик)” (ССМ I, 113); *Коноplenко – Коноплюк; Пастушков; Чабан,*

Чабаненко, Чабанець; Чередник, Чередниченко (АП, 37, 85); *Батрак Батраченко, Батрачук; Баишаник; Житник* – у словнику Б. Грінченка одним із значень цього слова є “селянин” (Грінченко, I, 486). *Вівчар, Вовчар Вовчаренко; Гайник, Гайниченко* < гайник діал. “лісник” (ЕСУМ, I, 451); *Конюхов(а); Пасечник, Пасечний; Пастушенко; Стадник, Стадниченко* < стадник “пастух переважно при табуні” (НТС, IV, 368); *Телятников(а); Чередник, Чередниченко; Чабан, Чабанець, Чабаненко, Чабанчич, Чабанчук;*

- рибальством: *Рыбальченко, Рыболовенко* (Р2, 79, 98, 146); *Рибалка* (АК II, 189); *Рыбалка, Рыбальченко, Рыбальюк* (НПЗ, 31, 37); *Рибак, Рибалченко, Рибчук, Рибальюк, Рибальчук*. Рибальство споконвіку відіграло значну роль у житті та економіці України в цілому і в досліджуваному регіоні зокрема. Прізвища пов'язані з рибальством, більш поширені, хоч і досить одноманітні. Як показує наведений матеріал, прізвища, в основах яких відображені назви давніх професій, занять, посад, є благодатним матеріалом для етнографії, вивчення соціально – економічного життя надвеликолузького регіону. Оскільки сама професія часто передавалася у спадок, то і прізвища, що утворювалися від назви занять, професій, ставали родовими.

1.1. Прізвища, пов'язані з релігією

Дослідження складу прізвищ “Реєстру війська Запорозького низового 1649 року” та сучасних даних показало що велику кількість антропонімів становить шар прізвищевих назв, що походять від апелятивів на позначення релігійних явищ або пов'язані з релігією семантично. Поясненням цьому є християнські традиції, що вкорінилися в середовищі Запорозької Січі і згодом відобразилися у свідомості сучасної людини, позначаючись на всіх сферах мовотворчого процесу, включаючи розвиток антропонімікону. Всі козацькі ради в обов'язковому порядку починалися багатотисячним молебнем, який відправляв настоятель січової церкви. З огляду на особливості своєї релігійності запорозькі козаки за святою обов'язок вважали участь у богослужіннях, релігійних обрядах, доповнюючи їх елементами, що в тій чи іншій формі символізували специфіку січового життя.

Богослужіння в день загальної військової ради супроводжувалися виносом знамен, клейнодів. Релігійні церемонії на свято Покрови, Різдва, Пасхи, Богоявлення ознаменовували гарматними залпами. Ціла низка прізвищ вказувала на первісні прізвиська дітей “попа” або “протопопа”- *Поповичь* (Р1, 7); *Поповських, Попенко, Протопопенко* (Р2, 67, 78, 93, 178, 234, 250); *Попович* (АК I, 25). До цієї групи відносимо також такі прізвища: *Богословский; Паламар – Паламарчук, Паламаренко, Пономарь, Пономар, Пономарець, Пономаренко; Монах – Монашенко, Манашевская, Монахов, Монашко* (с.Куш., Балаб., Благов., Іван., Прим., м.Зап.); *Дяченко* (Р2, 33); *Дяконова, Дьячевський, Дьячек, Дьяченко, Дьячков, Дьячук, Дьяков, Дячок, Дячко; Гумен, Гуменний; Загумений* (с. Скульк., Бабин., Розум., Канів., м. Зап., Нікоп.). Антропоніми *Гумен, Гуменний, Загумений, Загуменюк* -

утворилось від “назви монастирського настоятеля – ігумен, яке народній мові мові скорочувалось до – гумен” (Грінченко, I, 339). *Звонаръов; Ігумнов; Каліфакторенко* < каліфактор “сторожь при духовных заведеніяхъ” (Грінченко, II, 211), (АП, 69, 78); *Титар, Титаренко; Протопоп, Прочан; Роспопенко* (Р2, 54, 69, 112, 132), (м. Зап.).

Складовою частиною проблеми релігійності запорозького козацтва є питання ставлення до інших вір і церков. Питання про відстоювання прадідівської православної віри уособлювало не тільки віросповідну, а й національну незалежність. Козацький імператив щодо іновірних був категоричним: прибулі в Січ християни й нехристияни різних націй приймалися в громаду тільки після прийняття ними обрядів Східної православної церкви. Усі, хто не погоджувався на перехрещення, мали покинути Січ. Відоме нетерпиме ставлення запорозьких козаків до католиків як гонителів православ`я. Слово “**католик**” навіть стало лайливим словом на мові козаків. У силу свого релігійного світовідчуття запорозькі козаки намагалися триматися якнайдалі від розкольників та іновірців. З цієї ж причини за весь час свого більш ніж двохсотлітнього історичного існування вони не знали у своєму середовищі ні розколу, ні лжевчення. *Богдас, Юдин, Чернець, Чинець, Ченцов, Аلیلуй, Святець, Простибогъ, Писанка, Тризна* (Р2, 32, 36, 53, 66, 74, 77, 85, 92, 128); *Чорномаз, Чорномазенко, Чорномазовь, Чорнокниженко* (Р2, 50, 52, 64, 70, 81, 89); *Християнин* (АК I, 587).

Козацькі маси виступали носієм своєрідного народного християнства, яке мозаїчно містило в собі елементи візантійського православ`я та архаїку стародавніх родових обрядів, свободу свого релігійного світорозуміння й благоговіння перед Біблією, почитання традицій, обрядовість. Відданість козаків своїй вірі була настільки сильною, що в окремі періоди історії України православна Січ залишалася чи не єдиним захисником віри в протидії католицькій експансії. Гасла захисту віри, народності, прав і вольностей були головними в національно-визвольних війнах українського народу в XVII ст., ядром якого виступало запорозьке козацтво. Релігійність представників запорозького козацтва відображала й загальні тенденції духовного життя в Україні в період XVII століття що, безумовно, позначилися на виробленні прізвищ, які в той період почали набувати статусу офіційних родових найменувань. Окрім козацьких прізвищ, важливим джерелом формування антропонімів, пов`язаних із релігією, були прізвища православного духовенства. Довгий час, аж до XVIII століття, священнослужителі офіційно не мали прізвищ, а звалися за назвою церкви, до якої були прикріплені, та на ім`я. Активне втручання духовенства в життя суспільства вимагало створення прізвищевих назв і для його представників. У 1732 році було встановлено правило: кожен, хто закінчує духовну семінарію, має вийти з неї із прізвищем. Дослідник російських прізвищ Б. Унбегаун назвав прізвища цієї групи “штучними”. Він твердить, що православне духовенство було чи не єдиною соціальною верствою населення, котра систематично вводила в обіг “штучні” прізвища. Ця практика розпочалася в кінці XVII століття і тривала більше двох

століть. Штучні прізвища іноді надавалися натомість уже існуючих або присвоювалися в духовних семінаріях учням, які раніше прізвищ не мали (Унбегаун, 1989, 169). Винахідливість творців цих прізвищ була практично невичерпною, через те прізвища православного духовенства не тільки надзвичайно різноманітні, але й яскраві: *Благодієв, Богоявленський, Воздвиженський, Воскресенський, Десницький, Ієрихонський, Іконостасов* (с. Благов., Іван., Розум., Томак., м. Зап.). Оскільки православні священики мали право вступати у шлюбні відносини, то їх штучні прізвища успадковувалися дітьми і таким чином отримували подальше розповсюдження. Історія мовби подарувала нам із своїх першопочатків пропракоріння нації - статистичне джерело складу населення української козацької держави середини XVII століття. Отже, прізвищ, пов'язаних із релігією, що функціонують у сучасному суспільстві на території Надвеликолузького регіону, слід шукати в глибокій давнині та традиціях, що дали початок їх існування. Потужним джерелом формування прізвищ цієї семантичної групи є прізвищевий склад "Реєстру 1649 року" та штучностворені прізвища православного духовенства Нижньої Наддніпряни.

Першу групу, яка є і більш чисельною, становлять прізвищеві назви з компонентом "БОГ": *Бог, Богун, Богуш, Богунець, Богуненко, Богунов, Богуслав, Богуславевич, Богуслаєв, Богушенко, Боговитий, Богученко, Боговченко, Божко, Боженко, Богуславець, Боговський, Боговец, Боженюв, Божченко* (Р2, 42, 44, 46, 52, 53, 57, 58, 70, 79, 81, 127, 164, 181). *Богослов, Богословський, Божкевич, Богомол, Богомольний, Богомольник, Богомолів, Богомаз* (СІНС, 347, 428), (с. Прим., Канів., Покров., м. Зап., Нікоп.). У ній виокремлюються дві підгрупи: слов'янські автохтонні імена – *Богун, Богуш, Богунець* та безсуфіксальний дериват від САІ *Богуславь* (Демчук, 1997, 90), топонімічні назви – *Богуславець, Боговець, Богуславський*. Менша частина прізвищ односкладні, а саме: односкладні прізвища – *Бог, Богун, Богут, Богуто, Богуш, Божко, Божук* (Р2, 27, 36, 46, 57, 80, 97, 127, 151) та більша – композити: *Богодист, Богодун, Богодух, Богодущенко, Боголюб, Боголюбенко, Богомаз, Богомазов* (Р2, 77); *Богомол, Богонос, Богоносенко, Богородиченко, Богослав, Божєброн, Майбога, Молибога, Простебога, Радибога, Скитибог*.

Другу групу становлять прізвищеві назви з компонентом "Поп": *Попович, Поподенко, Попко, Поповичь, Поповиченко, Поповський, Попенко* (Р2, 53, 58, 64, 80, 87, 98, 144, 147, 160, 162, 183, 187); *Попко, Попенко, Поповський, Поповченко, Поповець*.

Третя група утворена з прізвищ, пов'язаних з дохристиянським релігійним світоглядом. Духовний світ давніх слов'ян найвиразніше відобразився у відомій нам із різних джерел релігійній системі язичництва, яке збережено для нащадків у різних писемних джерелах. Боротьба християнства з язичництвом, що точилася кілька століть досить жорстокими методами не мала повної перемоги, бо прояви язичництва у світогляді, звичках і звичаях людей частково живуть і в наш час. Практично всі сфери культури слов'ян

залишають сліди язичницького культу. Язичницький світогляд віддзеркалений і в мові, зокрема, в ономастиці: *Волосожаренко* (м. Нікоп.) – від власної назви *Волосожар* < *Волос* або *Велес* – “бог худоби, чередників та музик”. *Ворожбит* у Реєстрі 1649 року зафіксовано один раз (Р2, 146); *Ворожбитенко* (Р2, 27), (с. Куш., Прим., Ушкал., м. Зап., Вас., Нікоп.); *Сваруженко* (Р2, 152); *Тризна* (Р2, 92); *Чорнокнижник* (Р2, 64) – серед козаків були так звані “чорнокнижники” або “характерники”, які свій початок ведуть від давньоукраїнських язичницьких волхвів, чародіїв. Вони знали таємну силу речей, явищ і володіли своєю, виробленою в століттях, наукою й прийомами (Луців, 2000, 25). *Волосажаренко, Сваруженко, Сваружук, Тризенко, Тризнюк, Тризняк.*

Четверту групу складають прізвища, в яких відображена негативна оцінка до відступників своєї нації, мови, віри, звичаїв. *Безьбожний, Безбоженко, Бісноватий, Вихрестюк, Вихрист, Вихристенко, Перехрист, Перехристь, Перехриста, Перехристенко, Перехрестин, Сатановський* (Р2, 84, 122, 154). Прізвища цієї групи ілюструють несхвальне ставлення народу до явищ, що не відповідають чи суперечать законам православної віри. Найяскравішим прикладом виявлення осуду є прізвища на позначення осіб, що змінили віру. Їх, мов тавро, мусили носити й невинні нащадки: *Ирод, Безбоженко, Пострига, Перехриста, Перехристенко.* Сповідання інших релігій знайшло своє відображення в таких прізвищах: *Басман, Басманенко, Ксендик, Ксензов, Ксендзук, Мурза, Мурзенко* (Р2, 76, 102, 121); *Басманець, Ксендов, Ксензук.*

До п'ятої групи відносимо прізвища, що походять від назв релігійних свят: *Благовіщенський, Великодний, Коляда, Покорвенко, Спас* (Р2, 38, 43, 48, 145); *Воздвиженський, Воскресенський, Всесвятський, Коляда, Коляденко, Колядченко, Колядинський, Покровський, Рождественський, Святенко, Святецький, Святкін, Святовець, Свячений, Спасський.*

Шосту групу утворюють прізвища, пов'язані з церковною обрядовістю: *Алилуй* (Р2, 28) < *алілуя* “хвала богу” (вигук у кінці молитви), але в українських діалектах збереглося глузливе слово *алилуйко* “піп” (ЕСУМ, I, 61), яке серед сучасних прізвищ надвеликолузького регіону не зафіксоване. *Веньчалниченко, Дерапаса, Колядка, Манастирський, Неижпаса, Писанка, Писанченко, Проскурнєнко, Проскурєнько* (Р2, 28, 33, 79, 85, 97, 128, 157); *Апостолов, Іконников, Калита, Калитченко, Канунников, Крещенко, Крещук, Кутьїн, Манастирський, Манастирний, Манастирченко, Манастиренко, Новокрещенов, Писанка, Писанченко, Просвірін, Просвірнін, Просвіров, Проскура, Проскурєнко, Проскурін, Проскуркін, Проскурніков, Проскурня, Проскуров, Проскурєнков, Пророков, Проротченко, Райко, Райков, Храмов, Храмченко, Храмов, Церковний.*

Отже, прізвища, твірні основи яких пов'язані з релігією є органічною, хоча й менш чисельною частиною надвеликолузького антропонімікону, що дійшов і до наших днів. Причини їх появи слід шукати в глибокій давнині, зокрема в традиціях духовного життя нашого народу в цілому, що дали початок їх існуванню. Сформувалися прізвища цієї семантичної групи на

прізвищевому складі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року” та штучно створених прізвищах православного духовенства цього регіону.

1.2. Прізвища, пов’язані з козаччиною

Багато прізвищ Нижньої Наддніпрянщини, пов’язані безпосередньо з козаччиною, зокрема з військовою справою, бо саме нею й займався люд на Запорозькій Січі в ту добу. Їх твірні основи називали представників козацької старшини та рядових козаків: *Ассавул, Улас* (Р1, 7). *Арнаутъ* – за поясненням В. Даля, *арнаутом* називався в Туреччині представник окремого роду війська – сторожі з християн; це слово зустрічалося як лайливе (“виродок”, “басурман”) (Даль, I, 23). *Атаман, Атаманенко, Ватаманенко, Воевода, Воеводченко, Гетьман, Гетманъ, Драганъ, Драгун, Драгунський, Драгулов, Капитаненко, Козакъ, Козаченко, Козакевичъ, Левенець* (від *леveneць* , що в різних мовах мало різні значення: у російській - “високий, дужий юнак, гайдамака”, в болгарській “герой, молодець, красень”, а в турецькій мові “матрос, герой, воїн” (Даль, II, 157). *Пластунъ, Піхур* < з пол. *piechur* “піхотинець” (Редько, 1966, 42). *Казан* < *kagan* тюрк. найвищий титул ватажка (НТС, II, 205), *Полковницький, Сотниковъ, Сотниченко, Улас, Уласенко, Уласовъ, Уласовичъ, Хорунжий*. (Р2, 49, 59, 65, 68, 69, 71, 77, 82, 86, 117, 127, 148, 149, 151).

Відзначимо, що в “Реєстрах...” “*сотник*” визначалось як посада. З часом загальна назва переходила в прізвисько, а потім у прізвище : *Сотников, Сотниченко, Сотнюк, Сотенський. Бакай* – тюрк. *beikaĵa* “не призовані рекрути” (Редько, 1966, 191). *Трубач* (Р1, 7). *Пушкаръ, Чура* – “козацький слуга-товариць, оруженосець, ходившій вместе съ козакомъ вь походы и битвы” (Грінченко, IV, 577). *Вѣтязь, Гармашенко* – 1) “козак – артилерист, вправний стрілець із гармати”, 2) “помічник військового підпушкаря” (Грінченко, I, 275), *Жолдак* – від *zold* “плата за службу” – окрема гетманська охорона бійці якої охороняли гетьманську резиденцію і використовувались для виконання різних доручень (ЕСУМ, I, 453), *Лучникъ, Пушкар, Рыцер, Сѣчкарь, Стрелец, Стрелницький, Стрельник, Стрыльник, Сурмач, Сурмаченко, Товариш, Товмач, Шабельникъ, Шабельниченко, Шафар* (Р2, 28, 33, 44, 51, 57, 63, 68, 71, 79, 80, 91, 97, 107, 125, 128, 147, 151).

Товариш – почесне звання, яке надавалося представникам козацької верхівки (НТС, IV, 268). *Шафар* – військовий служитель Запорозької Січі, збирач податків на користь Війська Запорозького на перевозах. Слушно стверджуючи, що формування військової лексики української мови протягом XVI – XVII ст. було “безпосередньо пов’язане з козацтвом – збройною силою України її національно – визвольної боротьби”, дослідники наводять таке: “слово *армата*... за джерелами ХУІІ ст. заступило давніше *пушка* (XIV – XV ст.) (ІУМ/ ЛФ 469, 499). У зв’язку з термінологічною заміною *пушка* > *армата* поряд з похідними від давнішої назви з’явилися деривати й від нової назви на позначення артилериста, що знайшли своє відображення в

антропонімії “Реєстру Війська Запорозького 1649 р.”: *Пуш(ъ)каръ – Пуш(ъ)карен(ъ)ко, Пушкаревичъ, Гар(ъ)машъ - Гармашен(ъ)ко*. Якщо форма *пушк(ъ)каръ* в антропоніміконі “Реєстру...” виступає лише в ролі вихідної для утворень на – *евичъ* і –*ен(ъ)ко*, то *гар(ъ)машъ*, навпаки, вживається у значно ширшому дериваційному контексті. *Джура* (Р2, 79, 127), (ІУНДП, 114,117). *Джура (Чура)* – “козацький слуга–товарищ, зброєносець, що разом з козаком ходив у походи та бої” (Грінченко, І, 577), *Жовнір* – “солдаты” (Грінченко, І, 448). *Сердюк* – 1) “телохранитель при гетьмань”; 2) “сердитый, раздражительный” (Грінченко, ІV, 115). *Дейнека (Дейнега)* - словом *дейнеки* впервые названъ “пѣхотный полкъ”, составленный въ 1657 г. полтавским полковникомъ М.Пушкаремъ изъ сброда, плохо вооруженнаго (Грінченко, І, 366). *Сурмач, Гайдабура* – “разбойникъ” (Грінченко, І, 265) (МИП, 12,25). Загальна назва військовослужбовця в російській армії – *солдат* – виступає в прізвищах *Солдатенко, Салдаткін, Солдатов*. У західних областях України, яка була під владою Австро-Угорщини, вживалася інша назва – *жовнір*. На досліджуваній території зафіксовано антропонім – *Жовнір* з патронімічними назвами *Жовниренко, Жовнирук* (Р2, 154). *Довбиш, Пушкар, Шафар, Товмач* (СІНС, 64, 66, 99). *Товмачъ* < *толмач* “перекладач” (СІНС, І, 99). Минають сторіччя, а прізвища цієї групи й досі функціонують як спогад про той важкий і славний період історії. Ще й зараз серед населення надвеликолузького регіону трапляються такі прізвища: *Асавул, Атаман – Атаманенко, Ватаженко, Ватажук, Ватаманенко, Ватаманець, Гайдук < гайдукъ* “піший мадярський жовнір, який наймався за гроші у Польщі до першої половини XVII ст.; пізніше слуги, одягнені в мадярський одяг” (Грінченко, І, 257).

Проведений аналіз дозволяє зробити кілька висновків. Прізвиська, утворені від назви професії, легко передавалися нащадкам і ставали родовими прізвищами, бо ж і сама професія часто переходила з покоління в покоління. У більшості випадків прізвисько виникало внаслідок того, що його перший носій справді належав до відповідного стану або мав певну професію. До наступних поколінь ця назва переходила як прізвище або в незмінному вигляді, або змінена за допомогою різних суфіксів (переважно патронімічних або зменшених чи згрубілих): *Кравець, Кравчик, Кравченко, Кравчук, Кравчович* та ін.

Лексика такого типу є багатим матеріалом для вивчення історії, етнографії народу, оскільки напрямок сучасних ремесел і промислів значно звузився – з II половини XIX ст. вони почали занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю. Прізвища такого типу дають можливість уявити суспільне життя того часу надвеликолузького регіону. Хронологічно давнішими є прізвища, що відображають організацію українських козацьких військ, козацької зброї, військового побуту: *Бунчук, Асавул, Атаман, Гетьманюк, Гармаш, Джура (Чура), Козак, Козачок, Сердюк*.

Розгляд прізвищ цієї групи особливо цікавий з точки зору історії культури. Зваживши, що українські прізвища формувалися приблизно з XVII

ст. й закріпилися в документах тільки в кінці XVIII ст., ми можемо твердити, що сучасні прізвища відображають картину українського суспільства у II половині XVIII ст.

2. Прізвища, утворені за індивідуальними ознаками перших носіїв

Кількісно значну групу сучасних прізвищ надвеликолузького регіону складають прізвища, утворені від прізвицьк за індивідуальними ознаками перших носіїв. В.Ястребов у своїй праці “Малорусские прозвища Херсонской губернии”, зазначав, що найбільш цікавий розряд прізвицьк складають ті, що давали характеристику людині за її зовнішнім виглядом, фізичними ознаками й властивостями.

При творенні прізвицьк використовувалися назви як позитивних так і негативних ознак. Можна стверджувати, що багато прізвищ постало з іронічних прізвицьк, що виражали не справжню ознаку, а її протилежність. Оскільки ранніми поселенцями досліджуваного регіону були запорозькі козаки, то першоосновою їх прізвищ були колишні прізвицька, причому стилістично марковані - досить яскраві, образні, влучні, дотепні, часто гумористичні: *Барило, Вертихвіст, Дерibas, Здоровило, Худзеля, Чванило*. Крім того, хотілося б відзначити, що такий тип іменувань з класифікаційного боку становить значні труднощі, бо на сьогодні в багатьох випадках справжні мотиви номінацій, віднесених до цього розряду антропонімів, уже встановити важко, тому тут уже не можна обійтися без певних умовностей.

Серед зафіксованих прізвищ виділяються такі, внутрішня форма яких умотивована назвою характерної особистої ознаки людини, що впадала в очі оточенню. Це і козацькі, і сучасні прізвища. Їх твірна основа, зокрема, означає:

Зріст: Вергела, Довгаль, Довгань (Р2, 69, 142). *Височин* (СІНС, 576). *Балабань* – тюрк. “ *balaban* ” - велетень (Редько, 1966, 191). *Великий, Вергела, Величко, Довгаль, Довгаловь, Довгань, Кучугура, Кучугуренко, Шкиль* (НПЗ, 18). *Махина (Махно)* (ИГА, 42). *Малий, Малюта, Малюк, Крошка, Коротченко, Штепа* (АП, 47). *Скуртул* – рум. “ *skurtul* ” короткий (Редько, 1966, 188). *Балабан – Балабаненко, Великий, Величко, Вергела, Довгаль, Довгаленко, Коротченко, Коротюк, Куц, Куцан, Куценко, Кучугуренко, Махно, Малий, Малютенко, Малюк, Скуртул*.

Повнота, фізична сила: Глаткий, Жилич, Жилицький, Товстий, Толстий, Худельчій (Р1, 7). *Глаткий, Гладун, Гладкий, Бутуз, Бутко* (Р2, 72, 89, 116). *Бутко, Бутузь* (НПЗ, 21). *Брюховецький, Сухиненко* (МИЗК, 7). *Гладкий* (НПЗ, 39). *Дебальцевь, Нехудий, Салабуда, Сухынь, Товстий, Худзик* (ИГА, 52). *Бутко, Бутченко, Гладенко, Гладун, Гладкий, Нехудельчій, Салабай, Сухий, Сухненко, Товстенко, Товстик, Товстун, Толстой, Худько, Худий, Худельчій, Чалий, Чаленко*.

Розмір голови: Головач (Р1, 7). *Бохно, Голованя* (Р2, 78, 145). *Головатенко* (СІНС, 73). *Головатий* (УІНПД, 193). *Головко, Головков зять, Головченко, Головянко* (МИЗК, 18). *Головня, Головко, Головченко, Головков, Головань, Бохно*.

Очі, зір: Бибиков – тюрк. “*bibik*” зрачок глаза (Баскаков, 1979, 1160). *Дзоркий, Окатий* (ИГА, 11). *Булькатий, Глазенко, Дзоренко, Окатий, Синеокий, Черноокий*.

Волосся: Кудренко, Чубарь (Р2, 67). *Лохман, Мокриенко, Чуб, Чубко, Чубатий, Чубенко* (ИГА, 13,14). *Грива* (СІНС, 636). *Кудрявець, Кучерявий, Кучеренко, Лохманенко, Лохмань, Лохманюк, Чуб, Чубко, Чубаренко*.

Руки: Кулага, Сухорукий (Р1, 7). *Безпаловъ, Ручкин, Ручько* (ИГА, 17). *Безпаленко, Безпальчук, Безручко, Криворучко, Кулагін, Ручніков, Сухорук, Сухорученко*.

Ніс: Ніс (Р1, 7). *Кривоніс* (ІУНДП, 116). *Носатый, Носаченко, Носов, Носовский, Носач* (НПЗ, 13). *Безносенко, Довгонос, Довгоносенко, Кривоніс, Кривоносенко, Ломонос, Ломоносенко, Носенко, Носаль, Носач, Носик, Носков*.

Шия: Шейка, Кривоший (Р2, 79, 118). *Кривошейко, Шийко, Шиян*.

Губи: Губський (Р1, 7). *Губа, Губенко, Губчинъ* (ИГА, 23). *Тригубъ* (НПЗ, 37). *Губенко, Губченко, Трегубенко, Тригуба, Тригубченко*.

Обличчя: Мордасенко (НПЗ, 21). *Мордасов, Мордюков*.

Лоб: Лобань, Лобко (Р2, 95). *Лобачевський, Лобач* (АП, 174). *Лабунько, Лобанець, Лобач, Лобко, Лобунько, Лобановський, Лобачевський, Лобчук*.

Брови: Бровченко, Бровко, Бровський (ИГА, 20). *Бровко, Бровченко, Белобровченко, Чернобровченко*.

Зуби: Зубковъ, Зубченко, Язиковъ (НПЗ, 20). *Зубець, Зубко, Зубченко*.

Фізичні вади: Горбач, Глушанин, Кривий, Хромий, Щербина, Шульжинський (Р1, 7). *Чалий* (СІНС, 589, 591). *Гаркуша* (МІЗК, 37). *Горбецький, Горбачева, Глухий* (НПЗ, 71). *Глухъ, Глухов* (МІЗК, 41). *Глушко* – прізвища, які походять від прізвиська, яке утворене від прикметника “глухий”, тобто “той, хто нічого не чує або недочуває” (СУМ, II, 88-89). Деякі з цих прізвищ можуть позначати не тільки фізичну ваду людини, а також її вдачу та характер. Так, “глухий” - це також той, “який не прислухається до чієїсь думки, який нечуйно ставиться до людей, нечутливий, байдужий” (СУМ, II, 88-89). У такому разі не можна з упевненістю говорити, яке з цих значень лягло в основу назви, що характеризувало першого та й подальших носіїв прізвищ *Глушанин, Глушко. Жмур* – “щуриться” (Грінченко, I, 187). *Жмуренко, Кикоть (Ктя)* – “остатокъ отрезаннаго пальца, руки, ноги, а также недоразвита рука, нога” (Грінченко, II, 238). *Кривенковъ, Кривенко, Кривелько, Кривий, Кривицький, Кривчук* (НПЗ, 37). *Косатый, Косенко, Мамракъ* – мамрати - 1) “шарить, розыскивать ощупью, сліпий”; 2) “говорить непонятно” (Грінченко, II, 403). *Мигай, Мигуля, Момот* – 1) “заика”; 2) “бормотун” (Грінченко, II, 443). *Моргаленко, Моргунъ, Сліпий, Счербанъ, Тугачъ, Щербак, Щербатый, Шульга* – “левая рука и нога, левша” (Грінченко, IV, 518). *Шульгин, Шульжинский, Шуляк* (МІЗК, 14). Серед сучасних жителів регіону також знаходимо носіїв прізвищ цього типу: *Гаркавий, Гаркаленко, Горб, Горбач, Горбенко, Глушко, Глушанин, Жмурко, Жмуренко, Косенко, Кривий, Кривенко, Кривега, Кривулько, Кикоть, Кривчун, Мамрак, Мигуля, Момот, Моргун, Моргуненко, Моргаль, Сліпий,*

Сліпцова, Сліпченко, Щербатий, Щербак, Щерба, Шульга, Шульженко, Шульжук, Шуляк.

Перелічені прізвища різняться експресивністю. Одні з них просто констатують факт каліцтва: *Глухий, Горбатий, Сліпий*, інші ж вражають своєю жорстокістю, зневажливим ставленням до особи, що стала калікою: *Горбач, Кривега, Моргаль, Сліпак*. Навіть коли властивості мали патологічний характер і від волі людини не залежали, саме вони вирізнялися оточенням як прикметна ознака, за назвою якої людина отримувала прізвисько, яке згодом ставало родовим прізвиськом: *Сапега, Храпко, Храпцун, Храпченко*.

Загальний зовнішній вигляд. Людина, що своїм зовнішнім виглядом справляла позитивне враження, подобалася, могла одержати назву *Шпетний* (Р1, 7) – гарний, чепурний, в українській мові цей прикметник був і є втіленням енантіосемії: два значення його антонімічні: 1) *шпетний* “(діал.) гарний, чепурний” (СУМ, XI, 518), 2) *шпетний* “поганий, бридкий” (СУМ, XI, 518). Отже, яким був перший носій прізвиська *Шпетний* уявити важко. *Бравеля* (НПЗ, 15) – “бравий – хороший, красивий” (Грінченко, I, 91). *Дженджерівський* (НПЗ, 17) – “дженджуристий, щеголеватий, кокетливий” (Грінченко, I, 374). Етимологічний словник української мови подає таке значення цього слова – “кокетливий, чепуристий, бравий” (ЕСУМ, II, 48 - 49). *Красько, Пригожий, Солодкий, Чепурний, Чепурной.*

Волосся. Окремо виділялася ознака за волоссям, його кольором, а також відсутністю – *Кудла, Кудрик, Чубарь, Чубатий, Чубчик* (Р2, 78, 96, 123). *Кудря, Нечеса* (СІНС, 193, 294), *Лисько, Лисач* (Р2, 67, 79, 95). *Лисий, Лысенко* (НПЗ, 71). За кольором волосся: *Чорний* (Р1, 7). *Чорнатенко, Чоргун* (Р2, 45, 56, 78, 87, 142). *Білий, Чорний, Білицький, Рябий* (СІНС, 72, 129, 134, 465); *Рудий* (ІУНДП, 86). *Белахь, Беликь, Белый* (ІГА, 22); *Биликь, Биляй, БЪлый, БЪляев* (АП, 174); *Багріненко, Белікова, Білан, Білак, Білик, Краснянський, Рудь, Руденький, Руденко, Рудко, Рудневь, Рудченко, Рудчий* (ІГА, 37); *Сивак, Сивий. Черненко, Черный, Чернышевь, Черновь, Чорната, Чорнатенко* (НПЗ, 57). Цей тип прізвищ і зараз дуже поширений серед населення Нижньої Наддніпряни: *Багрянний, Багрянченко, Багрянець, Белеков(а), Білик, Беліков(а), Білан, Білей, Білчук, Бялих, Білицький, Рудий, Руденко, Рудько, Рудчук, Сивак, Сивий, Сивенко, Чорненко, Черниш, Чернишенко*. Ці ж прізвища і зараз поширені в надвеликолузькому регіоні: *Бравеля, Дженджерівський, Красько, Красик, Кудлай, Пригожа, Солодкий, Солодюк, Чепура, Чепурной, Чубко, Чубатий, Кудря, Лисак, Лисюк, Лисенко. Пелех, Пелешко* (Р1, 7). У словнику української мови в XI-томах “пелех” – “людина з довгим, густим, скуйовдженим волоссям” (СУМ, VI, 114).

Борода, вуса. Бородаті одержали прізвища *Бородач, Бороденко, Бородько, Майборода* (Р2, 47, 67, 93, 156). *Безбородько* (СІНС, 301). *Бороденко, Бородач, Бородюк, Майбороденко, Безбородько; Ус* (Р1, 7). *Усатенко* (СІНС, 301). *Семіусь* (МІЗК, 43). *Сторчоусь* (ІГА, 21). *Усатий* (НПЗ, 31).

Вуса були гордістю козаків, тому ця зовнішня риса слугувала основою для творення багатьох прізвиськ, які згодом переросли у прізвища: *Вус, Вусатий, Прудивус < прудивус* “той, хто має довгі, пишні вуса; вусань, крутивус” (СУМ, VIII, 359). *Вусатий, Сіміус, Семіус, Семіусенко, Сторчоусенко, Усько, Усатов.*

Людину могли назвати за кольором вусів: *БЪлоусенко, БЪлоусовский* (Р2, 37, 86, 93,165). *БЪлоусовъ* (ИГА, 13) *Белоусенко, Белоус, Білоус, Білоусенко, Черноус, Черноусенко.*

Людина добра, спокійна, яка користувалася пошаною, могла одержати прізвище: *Добрило, Веселовскій* (Р1, 7), *Гуртовий* (СІНС, 129), *Добров, Добрін, Добрунь, Домашній, Веселун, Легкий, Нежура, Святий, Тихий* (МИЗК, 17), *Веселовський, Добровольський, Добриненко, Добренький, Нежура, Нежуренко, Тихий.*

Негативну характеристику вдачі передавали прізвиська, що стали прізвищами: *Жлоба, Болбат (Болбот)* (Р2, 57, 123) – “болтун” (Грінченко, I, 83). *Шахворост* (Р1, 7) – “наволок, набрід” (Даль, IV, 636). *Вайло* (м. Зап.) – “увалень, вахлак, медлительный, неповоротливый” (Грінченко, I, 123). *Мацур* (с. Томак.) – “нерешительный человек” (Грінченко, II, 413). *Бурма* (с. Примор.) – “ворчунь, брюзга” (Грінченко, I, 113). *Верещакъ* (м. Зап.). *Галайко* (с. Бабин.) – у словнику української мови за редакцією Б. Грінченка останні два мають однакове значення - “крикунь, верезга” (Грінченко, I, 267). *Горлач, Громуха, Грошовий, Басенко, Дерebas, Дерибас, Дерибасенко, Крикливий, Крикаленко, Криклівський, Крикунь, Репетун, Самохвал, Шумило.*

Похмурі, нетовариські люди – *Журба* (Р1, 7), (СІНС, 441). *Бандуренко* – “неуклюжий, несміливий, бандуркуватий” (Грінченко, I, 26). *Дикий, Лабза* – “незграбна людина” (Грінченко, II, 396) (Р2, 46,89). *Сич* (СІНС, 132), *Лабозний, Молчановъ* (ИГА, 27). *Журба, Неживий, Хмурко.*

Люди активні, рухливі одержували прізвище *Сміливий* (Р1, 7). *Швидкий* (СІНС, 122). *Балагура, Джигрь, Каракай < тюрк. “karakaj”* “метушливий” (Редько, 1966, 191). *Швидкий, Швиденко, Швидкун* (МИЗК, 12,18); *Бистрик, Жбурь* (НПЗ, 73); *Джигирь, Джигиренко, Жбурь, Жбуренко, Швидько, Швиденко, Швидченко.*

Плаксиві мали прізвище *Рева, Ревенко, Ревун* (МИЗК, 15), *Ревченко, Стогній, Стогнійчук* (НПЗ, 51); *Стогнієнко, Стогнійчук* (МИП, 33); *Плаксій, Плаксієнко, Рева, Стогній.*

Людина, яка через неухважність потрапляла у неприємності, мала прізвисько *Гава, Халена* (НПЗ, 35). Особа з високим рівнем інтелекту могла назватися *Розум* (НПЗ, 34), *Мудракъ* (ИГА 20), а з низьким *Абаза < тюрк. “abaza”* “глухий” (Баскаков, 1979, 253). Прізвища, які утворилися від прізвиськ, які позначали “говірку” людину: *Талалай* – “болтун” (Грінченко, IV, 244). *Чечель* – “чечекати, трещать” (Грінченко, IV, 461) (Р2, 67). *Талалайко, Чечель.*

Дбаючи про чистоту й консолідацію нації, наші предки не засмічували рідної мови, національних документів чужими, незрозумілими словами, а перекладали їх із позначкою рідною мовою - *Перехриста* (Р1, 7); *Перехрист*

(Р2, 104, 157); *Перелета* (НПЗ, 25). *Пришелець* (с.Прим., м.Вас., Зап.); *Переверть* (с. Канкр., Прим., Ушкал., Бабин., Покров., м. Зап.), що потім ставали прізвищами. Багато місцевих корінних українських імен, а також прізвищ, що в дохристиянську добу були іменами, відкривають нам найдавніший і найрухливіший шар живої мови нашого родового ладу: *Добрило, Журба, Курило, Щербина, Шульга* та ін.

У створенні прізвиськ (прізвищ) беруться до уваги найбільш типові ознаки людей, їх фізичне й моральне обличчя; для вираження цих ознак із лексичного складу мови вибираються найвлучніші слова. Основою для створення прізвиськ (прізвищ) могла бути як позитивна, так і негативна ознака, але більшість прізвиськ (прізвищ) цього типу мала насмішливий характер.

Лекція 6

ТЕМА: Прізвища, утворені від етнічних і топонімічних назв

План:

1. Прізвища, утворені від етнонімів.
2. Прізвища, утворені від топонімів.

Основні поняття: **ономастика, онім, антропонім, катойконім, етнонім, топонім**

Питання для самоперевірки

1. Які етноси більше представлені в прізвищах наддніпрянців?
2. Що таке топонім?
3. Поясніть терміни етнонім та катойконім?

Література до теми

1. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001.- 300 с.
2. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії ХУІІ ст.(Реєстри всього війська Запорізького 1649 р.)– К.: Наукова думка, 1989. – 148 с.
3. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Либідь, 2001. – 274 с.
4. Отін Е. С. Відбиття українсько – російських і українсько – тюркських контактів в реєстрах війська Запорізького 1649 р. – У кн.: Избранные работы.- Донецьк: Донеччина, 1997. – С. 361 – 381.

4. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214с.
5. Унбегаун Б. О. Русские фамилии. –М.: Прогресс, 1989. – 440с.
6. Франко І. Причинки до української ономастики // Зібрання творів: У 50 – ти томах. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 391 – 426.
7. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 263 с.
8. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: (Вступ та імена): Конспект лекцій. – Ужгород, 1970. – 103 с.

Утворення українських родових прізвищ від назви місця походження або попереднього проживання їх носіїв є ще одним важливим джерелом формування антропонімії. Багато “географічних” прізвищ з’явилося в XVI – XVII століттях у селян-втікачів. Потрапляючи на Січ, селяни охоче записувалися в козацькі курені під іншими прізвищами. Не раз вони за основу своїх прізвищ брали назви рідних міст і сіл. Цікавими з цієї точки зору є козацькі “Реєстри...” 1581, 1649 років та історико-етнографічні роботи Я.Новицького, Д.Яворницького, А.Скальковського, які фіксують етнолінгвістичний матеріал досліджуваного регіону. Наявність антропонімії такого типу свідчить про залучення катойконімів для додаткової до імені ідентифікації особи та продуктивного в досліджуваній період принципу антропоніміїної номінації за територіальною ознакою. Частина прізвищ цього типу не походить від назви конкретного населеного пункту, а вказує на певну етнічну групу, розселену на більшій чи меншій території. В таких випадках, особливо, коли людина не була місцева, всіх цікавило, крім її імені, звідки прибула, звідки походить. Визначення “**поліщук**” чи “**бесараб**” було достатньою характеристикою, що відрізняла прийшлу особу від корінного жителя. Це визначення переходило на дітей і дальших нащадків, воно ставало їх прізвищем, а пізніше прізвищем.

Спочатку, щоб розрізнити осіб з однаковими іменами, поряд з іменем записували місце, звідки вони прибули або де народились: *Святогор з Києва, Карпо з Любича, Вакула з Корча, Окула з Мозера, Станко з Константинова, Стась з Галича, Занько з Острога, Богась з Вінниці, Іляш з Хмільника, Охрім з Остра, Іван з Пикова, Семен з Каффи, Михайло з Канева, Мисько з Луцька, Левко з Константинова, Нестер з Бобруйска, Васько із Мстислава, Кондрась з Вольги, Путило з Путивля, Яцько з Городка, Харько з Баража, Йосько з Гомеля, Данило з Кайданова, Гришко з Могильова, Хришко з Красимова, Грицько з Вишнівця, Марко з Полоцька, Лукаш з Волині, Лаврин з Острога, Костя з Києва, Андрій з Рогачева, Онисько з Хмельника, Каленик з Чиркас, Тишко з Острога, Іван з Дубна, Іван з Острополя, Лукаш з Волині, Семен з Дубрової, Іван з Смоленська, Федір з Мозера, Дзешко з Озерян, Станіслав з Бучача, Охрім із Мстислава, Гаврило з Корчина, Осташко з Дубна, Іван з Городка Давидова, Созон з*

Турова, Васько з Лободиш, Йосько з Бихова, Антон з Острога, Мартин з Лотви, Микита з Мозера, Яцько з Плоскої, Федір з Рогачева, Пасько з Остра, Паськон з Тетерова, Хветько з Володимира, Гришко з Полоцька, Макар з Білої Церкви, Ярош з Чиркас, Яцько з Крупи, Матвій з Володимира, Миран з Семенова, Филько з Дубна, Максим з Турова, Хришко з Бихова, Хрол з Черкас, Степан з Черкас, Богась з Вінниці, Сава з Рудих Більча, Карпа з Могильова, Конон з Могильова, Сава з Вінниці, Апанас з Бобруйська, Лосуб з Турова, Наум з Бобруйська, Курило з Тригова, Савка з Горок, Карпо з Любеча, Симко від Дорогичена (Р1, 7).

1. Прізвища, утворені від етнонімів

У “Реєстрі 1581 року” замість прізвищ, які були властиві українцям того часу, писар для зручності вказав місце народження чи походження козака. Прізвища, утворені від географічних назв та від назв різноманітних етнічних груп, також формують своєрідне лексичне поле, яке відіграє певну роль у складі мови.

З часом стали записувати тільки місце, звідки людина приїхала, наприклад, визначення “ **хорват** ” було достатньою характеристикою, що відрізняла іноземця від корінного мешканця. Це визначення переходило до нащадків, хоч вони вже і народжувались на цій території, спочатку як прізвисько, а пізніше як прізвище.

Історичний процес розвитку кожного народу не відбувається ізольовано, а в постійних зв'язках і взаємодії з іншими народами. Міжетнічні контакти на різних історичних етапах характеризуються неоднаковою інтенсивністю. Причиною виникнення відетнонімних прізвищ є, звичайно, міграція людей з одної етнічної території на іншу, тому найменування людей за етнічними ознаками часто застосовувалося до прихоськів (Чучка, 1977, 127). Варто пам'ятати й таку річ, що в деяких народів Європи був звичай надавати новонародженим хресні імена у вигляді етнонімів на знак симпатії чи поваги до певного народу. Але не слід думати, що всі прізвища, утворені від назв тих чи інших етносів – національностей чи народностей - означали людей, які не були українцями. І. Франко з цього приводу писав так: “Чи в таких прізвищах, як Ляховичі, Угрини й ін. шукати відгомону спорадичної колонізації чужих елементів ще в XIV – XV ст., коли засновувалися відомі нам дворища, про се ще може бути суперечка. Пригадаймо, як про се говорить Кобзар у “Гайдамаках”: “ Та який я волох? Був у Волощині та й прозвали Волохом”. Багато таких “чужородних” прозвищ могло постати аналогічним способом, хоча, розуміється, не можна виключати думки, що були тут і факти чужої колонізації може хоч би в тій формі, що якийсь зайшлий лях чи волошин, чи турчин пристав до якогось дворища, зжився з сім'єю і з часом заснував власне дворище, прозване його іменем” (Франко, 1982, 397). В Україні поряд з українцями здавна мешкали окремими групами представники інших народів, які за часів козаччини, а особливо під час визвольних походів, з усіх країв стікалися до козаків, і їх етнічна належність знайшла відображення у

прізвищевих найменуваннях. У визвольних війнах брало участь багато росіян, білорусів, представників балтійських країн, румунів, молдаван, сербів, болгар, угорців, чехів, грузинів, черкесів, татарів, турків та ногайців. Антропоніми, утворені від топонімічних та етнімічних назв із похідними. Нами виявлено 210 прізвищ, головним чином у Реєстрі 1649 року, а також власні записи.

Арнаут (Р2, 134); *Арнаут* (м.Зап.). *Арнаут* – “албанець” (ЕСУМ I, 86). Є. С. Отін вважає, що хоч носій цієї прізвищевої назви міг бути албанцем, однак цілком можливо, що таке прізвисько могло мотивувалося омонімічним апелятивом із пейоративним значенням: пор. у рос. діалектах *арнаут* “дуже зла людина”, “розбійник” (Міжетнічні зв’язки...1989, 88, 105).

Бесараб, Босараб, Бесарабенко (Р2, 123, 234, 236); *Бесараб, Бесарабенко, Бесарабчук, Бесарабець* (с. Куш., Бал., Томак., м. Зап., Нікоп., Кам. – Дніпр.). Назва етніміма походить від волоського *Цара Бесарабська* – “земля волоського (румунського) князя *Бесараба*” (ім’я тюркського походження – від імені половецького князя Бесараба) (Коваль, 2001, 123).

Болгаренко (Р2, 108).

Венгриць – Венгера, Венгеренко (Р2, 114, 144, 157); *Венгер* (АК I, 21); *Венгерик* (м. Нікоп.).

Вірменко (АК I, 143, 332, 342, 344, 352).

Волахъ, Валах, Волошин, Волошанин (Р1, 7); *Валах, Волошинь, Волошенко* (Р2, 104, 71, 75, 91, 118, 131, 139, 153, 159, 164); *Волошин* (АК I, 136, 268, 271, 287, 372); *Волошук* (АК I, 80); *Волох* (МИП, 21); *Волохинь* (АП, 45); *Волоховъ, Волошинь* (АП, 168); *Волошенковъ* (ИГА, 27). *Волохами* називали румунів і частково молдаван, які заселяли деякі райони на сході слов’янських земель. І зараз це прізвище поширене в надвеликолузькому регіоні - *Волох, Валох, Валошенко, Волошенко, Волошук* (с.Куш., Прим., Разум., Ушкал., Бабин., Покров., Маріїн., м. Зап., Нікоп., Вас., Вел. Знам.). Виникло воно, на думку дослідників їх етимології, із давньої назви численного кельтського племені вольків, із якими чи не першими зустрілися прадавні німці, германці. У сучасному значенні *волох* – “представник романських народів: молдаванин або румун, рідше італієць” (Коваль, 2001, 123). На думку С. Наливайка, *волох/влох* індійського походження з первісним значенням “жрець”, “чародій”, “провидець”, “віщун” (Наливайко, 2001, 46).

Грець, Кгрець (Р2, 63, 72,79).

Кгурдза, Кгурджа (Р2, 108) – від тур *gurdzi* із перс. *gurdzi* “грузин”. Оскільки значні грузинські поселення в Україні були засновані в 40-х роках XVIII ст., ранішу появу грузинів серед козаків історики пояснюють тим, що вони втікали на Запорозьку Січ із турецького полону. В Україні були відомі “гурджі”, щоправда, в документах траплялися також назви “грузин”, “іберець”. Так в корпусі документів Архіву Коша Запорозької Січі (1734 – 1775 рр.) фіксується козак на прізвище – *Грузин* (АК I,83; АК II, 533), а також прізвище *Гуржій* (АК I, 276, 346, 439, 441, 442). Зараз найбільш поширеними є прізвищеві назви *Гуржа, Гуржій, Кгуржій* (с. Томак., м. Зап., Вел. Знам.).

Жидченко (Р2, 110); *Жиделев* (м. Зап.). Утворився від архаїзованого в сучасній українській мові етніміма, що поступився назві “євреї”.

Латиш, Лотиш (Р1, 7); *Латишенко, Латишківський, Лотишенко, Лотишовь* (Р2, 73, 75, 114, 135, 144); *Лотош* (АК ІІ, 46). І зараз серед населення надвеликолузького регіону можна зустріти людей з такими прізвищами, а саме: *Латишко, Лотинець, Латишенко, Лотишенко, Лотошко* (с. Прим., Скел., Водян., Ушкал., м. Покров., м. Зап.).

Литвинь, Литовченко, Литвиненко (Р2, 42, 46, 48, 54, 72, 76, 101, 128, 135, 152). У реєстрах виявлено невелику кількість таких прізвищ. У ті часи “литвинами” називали білорусів, які входили до складу Великого князівства Литовського. Справжніх литовців на українських і білоруських землях було не так багато, тому іноді українців із північних земель також називали **литвинами**. В Архівах Коша фіксуються такі прізвища: *Литвин* (АК І, 278, 292, 347; АК ІІ, 191, 591, 606); *Литвиненко, Литвин, Литвинчук* (МИЗК, 31); *Литвак, Литвинець* (ИГА, 37); *Литвин* (АП, 133). Прізвища з цією основою поширені по всій Україні, однак на Півдні України переселенців із Білорусії називали **литвинами**, а на Полтавщині – **литвяками** (Коваль, 2001, 122). Іноді **литваками** називали “євреїв, що проживали на території Великого Князівства, Литовського до Люблінської унії” (Унбегаун, 1989, 256). До наших днів донесені такі прізвища в досліджуваному регіоні: *Литвин, Литвинов(а), Литвак, Литвиненко, Литовченко, Литовка, Литош, Літовка, Литус* (с. Прим., Скел., Єліз., Благов., Водян., Ушкал., Покров., Томак., м. Вас., Нікоп., Зап.).

Лях - Ляшенко, Ляхненко (Р1, 7); *Лях, Ляховенко, Ляхненко, Ляхов, Ляшенко, Ляховчин, Литошко, Полулях, Полуляшенко* (Р2, 42, 46, 53, 57, 69, 75, 76, 109, 114, 117, 146, 147, 152); *Лях* (АК І, 235, 318, 485; АК ІІ, 172, 175); *Ляхович* (АК І, 389); *Ляшко* (АК І, 274, 346); *Ляшок* (АП, 134); *Ляхович* (МИЗК, 21). Польський історик Б. Барановський звернув увагу на таку обставину: українські магнати дуже швидко переймали польську мову, покатоличувались і полонізувались, а польські селяни й міщани, які селилися в Україні, переважно вже в другому поколінні розмовляли українською мовою і переходили в “хлопську віру”. Таких поляків називали – *Ляхненко, Ляшко, Полулях*. Поширеними формами цього прізвища на території Нижньої Наддніпрянщини (надвеликолузький регіон) є *Ляшенко, Ляшко, Ляшок, Лях, Ляхненко, Полулях, Ляшкевич* (с. Балаб., Прим., Злат., Балк., Покров., Маріїн., м. Зап.). **Лях** - це стара назва **поляка**. В основі назви **лях** лежить давній слов'янський корінь **led**, який означав “необроблена земля”. І **ляхи**, і **поляки**, і **поляни** означають те саме – люди, які живуть на землях, що зветься **ляд** – “необроблена або залишена ділянка землі, поросла чагарником або молодим лісом”. Сучасна назва етносу лягла в основу таких прізвищ, які зафіксовані в наш час на Нижній Наддніпрянщині: *Поляк, Поляченко* (м. Зап.).

Мажар (Р2, 46, 59, 129); *Мажар, Можарко, Мажерук, Мажаренко* (с. Покров., м. Зап.). Російський історик М. Карамзін вважав, що **можари, мажари** – це потомки племені угрів, яких колись вигнали печеніги. Очевидно, ті угорці, що залишилися пізніше, були асимільовані татарами, а згодом –

частково слов'янами. Можливо також, що прізвище походить від діалектної назви “**мажара**” – на Півдні України великий віз (СУМ, IV, 593).

Мазур (АК I, 470, 471); **Мазур - Мазурін** (НПЗ, 47). **Мазур** - 1) мазурь, поляк изь Мазуріи, 2) танец мазурка (Грінченко, II, 397). Невідомо, звідкілля приходили **мазури** до нас (так звать населення Мазовша в Польщі та поляків Надсяння, а часом і покатоличених українців). Можливо, частина прийшла з Мазовша, а частина дістала такі прізвища й прізвиська тут, в Україні (Коваль, 2001, 118-119). Сьогодні на досліджуваній території функціонують такі прізвища з цим коренем: **Мазурик, Мазурець, Мазурчак, Мазуренко** (с. Іван., Благов., Томак., Покров., м. Нікоп., м. Зап.).

Молдаван – Молдаванець, Молдаваненко, Молдавський (ІУНДП, 140); **Молдаван, Молдавський** (с. Куш., Бал., Благов., м. Зап., Нікоп., Вас., Вел. Знам.). Обстежені нами реєстри не містять антропонімів, утворених від цього етноніма. Пояснюється це тим, що вихідців з Румунії та Молдови у той час називали волохами.

Мордовець, Мордвиненко (м. Зап.). Відсутність зазначених чи однокореневих з ними прізвищ в історичних джерелах вказує, напевне, на той факт, що мордовців не було у складі козаків або їх називали інакше.

Більш або менш однозначним свідченням про українсько - російські етнічні контакти того часу є ім'я – прізвисько **Москаль** і утворені на його основі патроніми (Отін, 1997, 371): **Москвичин** (Р1, 7); **Москаль, Москаленко, Москал, Москаленко, Московець** (Р2, 33, 58, 68, 116, 126), (НП, 139, 142, 150, 152, 164); **Москаль** (АК I, 327, 385); **Московський, Москальова** (НПЗ, 45). Прізвище **Москаль** у сучасній українській антропонімії трапляється рідко. Це пов'язано із процесами патронімізації прізвиська **Москаль**, в яких активну участь брали суфікси –**енко, -ець, -ук, -евич** : **Москаленко, Москалець, Москалюк, Москалевич. Москаленко, Москальов(а), Московченко, Московцев(а), Московиченко, Москвичук** (с. Бал., Водян., Примор., Ушкал., Бабин., Розум., Канів., Томак., Покров., м. Вас., Зап., Нікоп.).

Нагаець, Ногаець (Р2, 152), (АП, 132, 138). Так називали людей, що приходили з-за Дикого поля.

Німець –Німчук, Немцева, Нямцовь (Р2, 57, 89, 176); **Німчук, Німченко** (с. Златоп., Покров., Благов., м. Зап., Нікоп.).

Половец (Р2, 113); **Кипчак** (м. Зап.). Обидва антропоніми утворено від етнонімів, що позначали один етнос. **Половцями** їх називали наші предки, коли вперше у 1054 році побачили їх, а самі вони звали себе **кипчаками**.

Прус (Р2, 158); (ИГА, 37); **Прусак**. Поява цього антропоніма пов'язана з тогочасним переселенням німців-колоністів на українські землі. **Пруси** – “жителі Прусії” (слово це є в кількох мовах, слов'янських і неслов'янських, з цим же значенням), але в розмовній мові **прус** уживалось як синонім до “**німець**” (Коваль, 2001, 125). **Прус, Прусенко, Прусченко** (с. Канів., Розум., Осок., Томак., Бабин., м. Вел. Знам., Зап., Вас., Нікоп.). Цікаво, що пруська мова (тепер мертва) не належить до германської групи, - а до балтійської.

Румин, Руминенко (Р2, 113). Ці антропоніми поодиначні, бо натомість етноніма “румун” побутувала назва “волох”, яка і вмотивовувала тогочасні прізвищеві назви.

Русинь, Русиненко (Р2, 75, 131,135). Прізвища дістали назву від давньоруського слова **русинь** – “представник Русі”. Пізніше **русинами** називали галичан і загалом західних українців. Серед сучасних жителів регіону є носії прізвищ: **Русненко** (м. Кам.-Дніпров.); **Русинський** (м. Зап.).

Сербин (АК I, 405, 536; АК II, 135, 265, 505, 512, 572); **Сербинь** (СІНС, 576); **Сербиненко** (с. Добр. Над., Розум., Маріїн., м. Зап., Нікоп., Вас.). Серби з’явилися переважно у XVIII ст., коли російський уряд охоче запрошував вихідців із Сербії заселяти степи на півдні України.

Велику групу становлять козацькі прізвища тюркського походження звичайно, не всі ці люди були турками, але можливо, що їх предки були вихідцями з Туреччини або жили там: **Турокъ, Турчинь, Турчиновъ, Турчиненко, Турчановский, Турчинець, Турченко, Турко** (Р2, 40, 42, 85, 150, 165); **Турченовський** (АК I, 227, 228); **Турченко, Турко, Турчанівський** (м. Зап.).

Татаринь, Татариновъ, Татарчинь (Р2, 46, 71, 72, 75, 76, 82, 109). Поява цієї прізвищевої назви пов’язана з історичними подіями доби козаччини, коли татари постійно чинили напади на Україну, а також суміжністю територій, де проживали народи. Деякі з татар потрапляли в полон, селились, засновували села, потроху асимілювалися (так з’явилися у нас прізвиська, а потім прізвища **Татаренко, Татарченко, Татарчук, Татаринов(а), Татарінко, Татарчевський, Татарин, Татарук, Татарець** (с. Куш., Примор., Розум., Покров., Томак., м. Вас., Нікоп., Зап.).

Хорват (ИГА, 48). Свою назву дістали від племені **хорватів** з південно-західної частини Київської Русі, які поступово злилися з іншими народами й племенами держави (слово **хорват** – це давнє іранське запозичення, яке означало “сторож худоби”, “той, що сторожує”) (Коваль, 2001, 117). **Хорватський** (м. Нікоп.).

Циган, Циганенко, Циганченко, Циганский (Р2, 80, 90, 115, 154). **Циган** (АК I, 290, 293, 297, 298, 340, 355; АК II, 556); **Циганчук, Полуциганов, Полуциганенко, Циган** (АП, 132); **Циганок, Циганенко, Циганчук, Циганович, Циганский** (с. Скел., Розум., Канів., Ушкал., Верх. Хорт., Покров., м. Зап., Нікоп.).

Чех, Чеховичь, Чешко (Р2, 41, 89, 153). Бурхливі історичні події у XVI, XVII, XVIII ст. уможливили появу **чехів** на наших землях. **Чеховский** (м. Зап.).

Черкес (Р2, 67, 120). Цей етнонім, що ліг в основу однокореневого прізвища, мав колись подвійне витлумачення. У Московській державі **черкесами, черкасами** звали всіх українців і навіть росіян, які поселялися на землях України. В Україні ж, у свою чергу, **черкесами, черкасами** певний час (XVI – XVII ст.) називали козаків, а також тих, хто побував на Кавказі і повернувся звідти (Коваль, 2001, 135-136).

Типи особових назв формуються у мові кожного народу на різних етапах його розвитку, відображаючи етнічний склад населення, позначаючи соціальне розшарування тощо, використовуючи при цьому регулярні мовні засоби.

Отже, твірними основами прізвищ, що стали органічною частиною не лише антропонімії надвеликолузького регіону, а, як правило, всієї України, послужили етноніми.

Слід зауважити, що не завжди перший носій такого прізвиська належав до неукраїнського етносу. Досить було кому-небудь пуститися на якийсь час у мандри до іншого краю, щоб після повернення одержати від земляків відповідне прізвисько. Так, прізвисько *Москаль* могло бути первісно найменуванням росіянина, але частіше так називали в народі солдатів, які відслужили в царській армії. Здебільшого просто на чужинців, а вже потім на німців за походженням указували такі прізвиська, як *Німець, Німчук, Німенко*, оскільки німими в народі називали не тільки людей із вродженим каліцтвом, але й зайшлих іноземців, які говорили незрозумілою мовою. Саме на підставі неправильного тлумачення семантики антропооснов припускаються деякі неточності у визначенні етнічної приналежності козаків запорозьких 1649 р. *Волошиненко – волох, Сербиненко – серб, Чехович – чех, Татарчин – татарин*. Насправді ж більшість козаків, які записані в Реєстрі під перерахованими тут та подібними їм прізвищами, не були іноземцями. Патронімічні суфікси *-енко, -ович, -ин* тут указують на те, що названі вище козаки були лише нащадками (синами, внуками, правнуками) *Москаля, Волошина, Сербина, Чеха*. У час формування прізвищ цього типу зазначені ідентифікаційні назви осіб й передвалися вже з покоління в покоління протягом століть.

Існує ще один популярний, але не переконливий “доказ” присутності в Реєстрі представників інших етносів - іншомовні слова-апелятиви, які лягли в основу прізвищевих назв. Однак наявність іншомовного слова в антропонімії здебільшого не є свідченням того, що носій антропоніма був прибульцем з чужих країв. По-перше, іншомовне слово могло бути запозичене давно, але не бути результатом етнічного змішування населення. Спочатку воно функціонувало в українській мові як апелятив (тобто називало якусь річ, предмет, рису характеру тощо), а вже потім - як прізвисько, на перших порах індивідуальне, а потім родове, отже, ставало антропонімом. По-друге, іншомовне слово насправді могло бути тодішнім українським апелятивом, зарахованим до іншомовних помилково, на основі однієї тільки фонетичної подібності.

Явище взаємодії української антропонімії з іншими антропоніміями виникло не раптово і не на голому місці, а мало багатовікову традицію і коренилося в самому етнічному складі тодішнього населення України. Чужоземний елемент, хоч незначний, активно існував серед тубільного населення і в антропонімії пройшов усі стадії засвоєння. Слід зауважити, що антропонімикон Реєстру 1649 року зафіксував різний ступінь асиміляції носіїв цих антропонімів. В одному випадку – успадкований від батька чи, можливо, ранішого предка. Відповідно з процесом асиміляції проходило й засвоєння

антропонімічних елементів в українській антропонімії. Звичайно, ці стадії виділяються здебільшого умовно. Першою з них, напевно, було вживання іноземної особової назви без змін. Найчастіше це ім'я, під яким особа без прізвищевої назви і записувалась: *Гасан, Кизим, Бенясь*.

Другим етапом було закріплення іншомовного імені як прізвищевої назви *Волох, Сербин, Татарин, Циган*. Наступний етап наставав, очевидно, тоді, коли в другому поколінні ім'я або прізвищева назва підлягали подальшій модифікації за законами української антропонімії, наприклад, *Волошенко, Сербиненко, Татаренко, Циганенко* та інші. Очевидно, *Сербиненко* з Реєстру ще вважав себе сербом, але його нащадки, українізувавшись, втрачають поступово й антропонімічний зв'язок із південнослов'янською батьківщиною. Як бачимо, основи прізвищ надвеликолузького регіону репрезентують різноманітні етнічні назви, які були дотичними до досліджуваної території, зумовлені певними соціально – економічними обставинами.

Певна частина прізвищ (30 прізвищ) утворилася від назв давніх племен та етнічних груп. Це такі антропоніми:

Волинець (Р1, 7); *Бойко* (Р2, 141, 142), (ГР, 134), (СІНС, 635) із похідними – *Бойненко, Бойкевич, Бойчук* (Р2, 149, 167); *Бойко* (АК I, 276, 346; АК II, 63); *Волинець, Пинчук* (Р2, 72, 103, 107, 131). На думку вчених, *бойки* – середньокарпатці, які переселились на південь (Коваль, 2001, 121). На сьогодні цей ряд прізвищ ширший: *Бойко, Бойченко, Бойчук, Жмуденко, Волинець, Волинський, Волинчук, Пінчук* (с. Примор., Ушкал., Томак., Покров., м. Зап., Вас., Нікоп.). Його доповнює рідкісний антропонім - *Вендич* (м. Зап.) Можна припустити, що основа походить від слова *венеди, венети, венги*. Так стародавні римляни називали слов'ян, які в I – II ст. жили в басейні ріки Вісли, між Балтикою й Карпатами і далі на схід до Дніпра й Прип'яті.

У прізвищах може зберігатися пам'ять про давні територіальні назви, що належать далекому минулому. Так, “Реєстри всього війська запорозького” неодноразово фіксують прізвищеве найменування: *Гуцул – Гоцул, Гуцуленко* (від назви гірських українців). У документах XVI ст. є згадки про “служилих людей” на Україні – *чемерисів* або внаслідок метатеми *черемисів*, тобто (*марійців*). Тому багато козаків було на прізвища - *Чемерись (Черемись), Чемерисенко* (Р2, 66, 118). Крім зазначеної, існує ще одна точка зору на значення лексеми *чемерис*: у XVI – XVII ст. так називалися найманці з татар, що служили польським магнатам. Поступово вони вихрещувалися, родичалися з українським населенням, ставали звичайними хліборобами (Коваль, 2001, 134). Жителів суміжних територій називали – поліщуками, пінчуками, севрюками. *Поліщук* (с. Канкр., Розум., Канів., м. Зап., Вас.) < *поліщук* – житель Полісся. *Пінчук* (с. Бабин., Покров., Томак., м. Зап., Нікоп.) < *пінчук* – житель Пінцини. *Севрюк* (с. Розум., Покров., м. Зап.) < *севрюк* – це житель Сівера, Сівери, Сіверської землі, або Сіверщини (так називали у давніх документах територію Десни і Сули). Слово *севрюк* уживалося і протягом XIV – XV ст.; як назва представника корінного лівобережного наддніпрянського населення на Десні, Сулі, Пслу, Ворсклі – спадкоємців давньоруських *сіверян*.

2. Прізвища, утворені від топонімів

Прізвища, утворені від назви жителів (катоїконімів), такі прізвища: *Білоцерковець, Брагінець, Брацлавець, Базалець, Городчанин, Канівець, Киянинь, Могилевець, Мозирянин, Москвичинь, Любечанин, Острінський, Острожанин, Петигорець, Резанець, Рязанець, Случанин, Смольський, Таганський, Туровець, Черкашин, Чиркашин, Чорнобилець, Чудновець, Ямпонець, Волинець, Остропольський, Мстиславець, Ізмстиславець, Бобровянин, Кременчанин, Кричовець, Биховець, Корченин, Коломоєць, Сужинець, Куровський, Роговський* (Р1,7); *Бьлзорєнко, Бьлзорський, Білоцерковський, Білоцерковченко, Богуславський, Браславчєнко, Браславчєнко, Бьлоруский, Винницький, Донський, Жабокрицький, Коломиченко, Коростель, Корсуненко, Корьсуньченко, Кременчуцький, Криницький, Киянчєнко, Кияниченко, Курганський, Курський, Лисанський, Переяславчєнко, Пєтьгорчєнко, Пятигорєнко, Пуллавчєнко, Самборський, Ставиский, Садовський, Туруянський, Трипулський, Уманський, Черкасенко, Черкащєнко* (Р2, 27, 33, 34, 36, 39, 41, 45, 47, 52, 53, 54, 55, 58, 67, 69, 74, 78, 82, 84, 85, 87, 90, 97, 133, 140, 141, 148, 149, 153, 157, 159, 161, 163); *Фастовець* (АК ІІ, 557, 559); *Донской, Самарський, Мощєнський, Канєвець, Галицький* (СІНС, 129, 317, 425, 465, 636); *Брацлавець, Самарець* (ГР, 136); *Ахтірський, Нижєгородцев, Броварська, Миргородський, Приморська, Лубєнець, Горянець* (ИГА, 22, 23); *Долінський, Самарський, Канівський, Джєрєлівський, Лапінка* (НПЗ, 27, 31); *Богуславський, Бориспольський, Донецький, Донцов, Запорізький, Ізборський, Канівський, Ровєнський, Розумівський, Ставицький, Таврійський* (с. Куш., Канкр., Осокор., Дніпр., м. Зап., Вас., Нікоп.). *Підгорський, Подгорський* (ИГА, 13); *Підгорський, Підгора* (с. Ушкал., Томак.). *Залуцький, Запороський, Заторський, Зарецький* (Р1, 7); *Запорозький* (АК І, 613); *Загребельний, Запольскій* (АП, 101); *Нагірний* (НПЗ, 31); *Запорізький, Заторський, Загорний, Нагірняк, Нагорєнко* (с. Куш., Бал., Канів., Розум., Покров., Бабин., Томак., м. Зап., Вас.).

Назвами окремих частин України і суміжних територій вмотивовані такі прізвищєві назви, що згодом стали прізвищами:

Пінчук, Подолянинь (Р1, 7); *Пинчукь* (Р2, 90, 105, 131); *Полянинь* (Р2, 145); *Бассараб, Бєсараб, Бєсарабєнко* (Р2, 76, 123, 134, 145). І зараз серед населєння Нижньої Наддніпрянщини можна зустрєти людєй з такими прізвищами: *Бєсараб, Бассараб, Бєсарабєнко, Босараб, Босарабєнко, Пінчук, Поліщук, Подоляк* та ін.

Прізвища із формантами **-ськ-, -цьк-, -зьк-** являють собою прикметникові форми, утворєні від назв місцевостєй, племен, народностєй, країн і держав для вираження приналежності. Ці суфікси можуть приєднуватися безпосередньо до корєневої морфеми: *Мельницький, Графська, Богословський, Барський, Мигородський, Могилєвський, Самарський* (АК ІІ, 38, 70, 123, 178, 237).

Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були наймення, що утворювались від назв населених пунктів за допомогою суфіксів **-ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий**. Як зазначає М.Л.Худаш, “є численні докази того, що назви представників феодальної верхівки на **-ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий**, особливо у XIV – XVI ст., у більшості випадків – це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважався центром феодального володіння, а такі назви у представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження” (Худаш, 1977, 138). Досить часто прізвища на **-ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий** утворювалися від основ, поширених іменними суфіксами **-ов /ів/, -ев /ів/, -инт, -ан, -ен, -ар**: **овський, -евський, -івск-ий, -инск-ий, -енськ-ий, -арськ-ий**: *Бандрівський, Вербинівський, Камішевський, Лісовська, Качуровський, Кореневський, Малиновський, Березовський, Морський, Луговський, Іванівський, Яновський, Степановський* (с. Прим., Іван., Осокор., Маріїн., Дніпр., м. Зап., Вас.).

В Україні прізвища на **-ський** були більш уживані серед різних верств населення, ніж у Росії. В основному це прізвища “географічні”, але не дворянські. Дворянські прізвища на **-ський** вислужувала собі козацька старшина, зрадивши інтереси простого народу і перейшовши на службу російського самодержавства. У часи існування славної Запорозької Січі схожі, так би мовити, до “географічних” прізвища трапляються серед рядових січовиків, які, звичайно, не мали ніяких маєтків. Причина появи таких прізвищ у запорожців була інша, ніж у дворян. Запорозькі козаки – це здебільшого люди, яким удалося вирватися з ярма польських чи російських гнобителів. Окремі з них у той час, в XVI – XVII сторіччях, мали вже, крім імені, ще й прізвище чи прізвисько, занесене в польські реєстри чи російські “ревизские сказки”. Але діставшись на Січ, втікачі охоче записувалися в козацькі документи під іншими іменами та прізвищами, причому не раз основою своїх прізвищ вони робили назви рідних сіл та міст. У сучасному антропоніміконі надвеликолуцького регіону найчастіше вживаються відтопонімні прізвища у вигляді відойконімних на **-ськ(ий), -цьк(ий), -зьк(ий)**.

Такі прізвища за часів своїх першоносіїв були прізвиськами і означали місце поселення першого жителя села, місце, де стоїть хата чи розташована левада, город, нива, поле якогось власника, вказують на напрям заселення, переселення або місце, звідки прийшов мешканець. Крім того, як і всі інші прізвища, ця група має виразні риси емоційно-експресивного оформлення. Люди з такими прізвищами й досі живуть серед корінного населення надвеликолуцького регіону: *Могільовець, Сужинець, Лубенець, Брянець, Білоцерківець, Чернобилець, Рязанець, Брацлавець, Ямпонець, Туровець, Канівець, Базалець, Кричковоць* (Р1, 7). *Билоцерковоць, Бълоцерковоць, Бълоцерковоць, Брагинець, Браславець, Браславець, Болоховець, Болоховець, Богуславець, Валявець, Канеvecь, Канеvecь, Козинець, Козинець, Корсунець, Корсунець, Коръсунець, Крилоvecь, Имглиевець, Имъгльевець, Лисовець, Мошенець, Могилевець, Миглиевець, Путывець, Пятигорець, Решнєvecь, Туровець, Туровець, Уманець, Уманець, Чегиринець, Чугуевець* (Р2, 36, 38, 39,

41, 42, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 78, 83, 89, 90, 97, 98, 99, 100, 124, 126, 128, 136, 146, 147, 153, 162, 164); *Каневець* (СІНС, 636). *Лебединець* (МИП, 31) . Ця група прізвищ указує на вихідців із різних міст України. *Брагинець, Богуславець, Билоцерковець, Каневець, Козинець, Туровець, Чугувець* (с. Канкр., Іван., Маріїн., Розум., Канів., Ушкал., Бабин., Томак., м. Зап., Нікоп., Вас.).

Аналізовані прізвища наочно ілюструють внутрішні міграційні процеси і тому є неоціненним джерелом для історичної демографії як надвеликолузького регіону, так і інших земель України. Різні класи топонімів (мікротопоніми, хороніми, ойконіми і тощо) різною мірою були використані для творення прізвищ. Відапелятивні іменування найчастіше мають в основі агентивні назви та етноніми, відображаючи таким чином традиційну матеріальну культуру, а також міграційні процеси. Катойконіми залучалися для додаткової до імені ідентифікації особи і були продуктивними у досліджуваній період засобом антропонімійної номінації за територіальною ознакою.

Міжетнічні контакти українців з представниками інших етносів проходили то з більшою, то з меншою інтенсивністю на всій території України протягом останніх століть. Частина зайшого населення в українському оточенні поступово українізувалася. Однак точний час українізації кожної з родин чи осіб установити неможливо, тому, очевидно, зараз треба говорити не про етнічну приналежність, а тільки про етнічне походження того чи іншого роду. Адже з часом засновник роду чи його нащадки могли змінити свою національність, зберігши за собою своє традиційне прізвище. Саме в таких випадках прізвища вказують не стільки на національну приналежність їх сучасних носіїв, скільки на їх давніше етнічне походження.

Таким чином, антропоніми – це вдячний матеріал для етнічної ідентифікації людей. Давні записи антропонімів справді, містять багату інформацію з історії їх носіїв. Тому при залученні даних антропонімій до етнічної ідентифікації людності треба враховувати не тільки загальні закони номінації, але й конкретні соціальні, культурно – історичні та етномовні умови функціонування антропонімів.

Лекція 7

ТЕМА: Прізвища особливої структури та семантики

План:

1. Прізвища особливої структури.
2. Прізвища особливої семантики.

Основні поняття: антропонім, апелятив, прізвисько, прізвищева назва, прізвище.

Питання для самоперевірки

- 1. Наведіть приклади прізвищ, утворених від числівників.
2. Звуконаслідувальні прізвища.
3. Прізвища, утворені лексико-семантичним способом.

Література до теми

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 211.
2. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214с.
3. Селищев А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. Ученые записки МГУ, вып. 128. - М., 1948. – С. 136 – 141.
4. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 263 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 577 с.

Словники:

1. Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М.: Просвещение, 1978 – 1980.- Т. I – IV.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. (Відп. ред О. С. Мельничук та ін.). – К.: Наукова думка, 1983 – 1985.- Т. I – III.
4. Новий тлумачний словник української мови у 4 томах. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1 – 4.
4. Словарь української мови / Упорядкував з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко/. – К.: Наукова думка, 1996 - 1997.- Т. I – IV.
5. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.- Т. I – XI.

1.Прізвища особливої структури

Досить значна кількість прізвищ залишається поза основними семантичними групами. З точки зору історії української мови особливо цінною є низка прізвищ, утворених від прізвиськ, які були утворені від вигуків. Як пише Ю. Редько, вони досить рідкісні у нашій антропонімії. Вигуки морфологічно не розкладаються, не мають лексичного значення та граматичного. Як слова прадавньої української звукової системи, вигуки разом з інтонацією, іноді й мімікою та жестами виражають емоції українця, не називаючи їх, відтворюють нечленороздільні є притаманний нації спосіб. Вигуки в мові виступають заміниками речень. У Реєстрі 1649 року

відвигукових прізвищ нараховується близько п`яти десятків: *Бемкало, Гагало, Гакало, Гейганко, Генакало, Гетькало, Гойда, Гонкало, Гупало, Кукуруко, Охонько, Тарадара, Таратура, Уханенко, Хихаленко, Цись, Чук* тощо.

Ніхто не може сьогодні сказати, чому хтось одержав прізвиська *Бездейко* (Р1, 7). *Аука*, можливо від вигуку “*ау*” (НТС, I, 65). *Дейко, Дейкало* – “людина, яка повторювала *нука дейко*” (Грінченко, I, 39). *Гейко* – “людина, яка повторювала *гей*” (Грінченко, I, 45). *Хохотва* – “звуконаслідування *хо-хо*” (НТС, IV, 758). *Шкаберня* (Р2, 104, 134), (м. Зап.) – “говорити невправно, незрозуміло” (НТС, IV, 487). *Нечай, Дейкал, Шкаберня*.

Певну ваду або особливість мовлення відображена первісно значна частина прізвиськ на – ало: *Бакало, Бякало, Гакало, Гачало, Вакало, Вякало, Какало, Кудекало, Мунюкало, Няйкало, Пикало, Псюкало, Сакало, Трикало, Тукало, Тулюкало, Цокало, Цмокало, Шмакало, Штокало (Штокаленко), Хрупало* (Р2, 28, 4655, 66, 67, 89, 109, 131, 132, 182, 183, 197, 198, 245) Значення деяких прізвиськ можна знайти у словниках української мови, а саме: *Бакало (Бякало)* – “балакати, розмовляти” (ЕСУМ, I, 119). *Гакало* – “той, хто часто повторює *га*” (ЕСУМ, I, 444). *Какало* – “той, хто часто повторює *како*” (ЕСУМ, II, 312). *Кудекало* – “людина, яка часто повторює слово *куди*?” (Грінченко, II, 103). *Штокало* – “людина, яка часто повторює слово *што*” (Грінченко, IV, 514). Але зустрічається в Реєстрі прізвище, *Пихь* (Р2, 189) утворене від < *пих*, звуконаслідування, що виражає своєрідні звуки (СУМ, VI, 370).

Серед сучасних прізвищ надвеликолузького регіону продовжують функціонувати такі, в основі яких лежать прізвиська, утворені від вигуків: *Гакаленко, Гакаленчук, Гакальський, Какаленко, Тукаленко, Тюкало, Штокаленко*.

Прізвиська, які утворилися внаслідок звуконаслідування або складання частки та прислівника. *Андибер* (ИГА, 28) - певно пішло від “*анде*” – онде, там – складного прислівника, що виник в результаті злиття вказівної частки *ан*, співвідносної з *он*, і прислівника *де* (НТС, I, 72). Так могли постати і прізвиська (згодом прізвища) від деяких вигуків і звуконаслідувальних слів, а саме: *Бех* (м. Зап.) – *бех* “вигук на позначення шуму від удару при падінні, паралельно до *бах, бух*” (ЕСУМ, I, 179); *Гил* (с. Ниж. Хорт.) – *гиля – гиль* (яким відганяють гусей) (Грінченко, I, 283); *Гоц* (АП, 217) – “*гоц*” те саме, що *гоп*, - означає стрибок; *Гук* (Р2, 93), (с. Бабин., Куш., м. Зап., Вас.) – *гук* “гомін, галас”; *Гуць* (Р2, 126) – *гуць* “вигук при підстрибуванні” (ЕСУМ, I, 629-630); *Куч* (Р2 123) – *куч!* (вигук, яким женуть телят) (Грінченко, II, 334); *Пац* (м. Нікоп.) – слово, що означає звук від удару долонею; Грінченко подає, що вигуком “*паць*” кличуть свиней (Грінченко, III, 103); *Шамичек* (с. Ушкал.) – “*шам*” звуконаслідування, що означає глухий звук від човгання, тертя, шепелявого мовлення” (НТС, IV, 852); *Шелеп* (м. Зап.) *шелеп* – слово, що виражає звук від падіння чого-небудь або несподіваний прихід “*шелеп із дуба*”, “*шелеп щастя в хату*” (Грінченко, IV, 490).

Прізвищеві назви, які ми виявили в козацькому реєстрі, прислівників та вигуків, ставали прізвиськами, а згодом і прізвищами, внаслідок чого одержали

форми відмінювання, інколи змінили й наголос. Займенникові та дієслівні основи поєднані у складних утвореннях: *Самограй, Самодай, Самодуй, Самохвал*. У Реєстрі 1649 року зустрічається одна прізвищева назва, яка позначає першу літеру кириличної азбуки, а також І особу однини займенника старослов'янської мови **азь** > *Азь* (Р2, 147), але сучасних прізвищ надвеликолузького регіону не виявлено. До прізвищ, утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполучення, що виражають старовинні привітання, прощання, подяку, здивування: *Алилуй, Божебронь* (Р2, 128, 196, 398, 412, 427). Подібні прізвиська надавалися людям, які часто без потреби повторювали згадані слова.

В українській антропонімії існує низка прізвищ, утворених від прізвищ, що постали на базі числівників, а саме – спочатку числівник (один) – прізвисько (одинак) – прізвище (Одинак): *Одинак, Осмко, Первак, Півторак, Семерня, Сіомак, Третик, Третинник, Третьак, Третьак, Шостак* (Р2, 69, 71, 84, 112, 124, 137, 142). Прізвища цієї ж групи функціонують і зараз: *Півторак, Пітак, Семак, Семиряк, Симак, Шестак, Шостак*. У Реєстрі 1649 року значиться прізвище : *Разь* (Р2, 116). Прізвища *Пітак, Семак, Симак, Шестак, Шостак* вказували, якою по черзі народження дитиною був у своїй сім'ї носій зазначеного імені (Селищев, 1948, 138).

Той, хто надавав прізвисько, не рахувався з тим, чи буде воно носієві до вподоби, і навіть із тим, чи задовольняє воно хоч мінімальні вимоги пристойності. Таких прізвищ і зараз дуже багато, але серед родових прізвищ їх зовсім мало. Це пояснюється тим, що носії таких прізвищ активно вживали заходів, щоб їх позбутися. Далеко не кожне прізвище піддається поясненню навіть у таких випадках, коли основа його прозора. Як пояснити, наприклад, мотиви виникнення таких прізвищ, як *Буряк, Куліш, Лобода, Пиріг, Мороз, Качур, Ковбаса, Путря (Каша), Явір* та ін. Ми не знаємо причин, чому когось назвали саме так, а не інакше, але ці назви дозволяють нам зробити уявлення про матеріальну й духовну культуру в той період, коли родові прізвища ще не були зафіксовані документами, але в кожній людині, крім її імені, було якесь індивідуальне прізвисько. У цьому відношенні для нас пізнавальне значення мають не тільки ті прізвища, які утворилися за допомогою спеціальних словотворчих елементів, властивих для будови українських родових назв, - й ті, що постали внаслідок переосмислення загальних імен. Найпродуктивнішими в утворенні найменувань зазначеного типу виявилися імена та прізвиська, співвідносні з назвами флори та фауни (назви дерев, рослин, квітів, тварин, птахів, риб та комах).

Назви дерев: Береза (Березка), Верба, Граб, Груша, Глоба – глоба “зігнуте від природи дерево” (ЕСУМ, 1, 527), *Береза, Верба, Дуб, Дубрава, Крушина*.

Назви рослин, квітів та сільськогосподарських культур: Бульба, Бурак (Буряк), Верес, Гарбуз, Горошко, Гречка, Кавун, Калина (Калинка), Камиш, Киба – “гарбуз, кабак” (Фасмер, I, 220), *Квітка, Колос, Лобода, Лоза, Лопух, Очереть, Пастернак, Редька, Рогоза, Свирник* – свирникъ “назва рослини”

(Грінченко, IV, 231), *Смолявка* – *смолавка* “назва рослини” (Грінченко, IV, 159). *Часник*.

Назви тварин: Байбак, Баран, Бик, Боняк, Бугай, Ведмедь, Ведмідь, Вовкь (Волкь), Засць, Кішка, Коза, Козел, Кот, Коцур, Кроль, Куниця, Ласка, Лось, Пацюк, Сагайдак, Соболь, Тур, Черепаха.

Назви птахів: Баклань (Даль, I, 40), *Воробей, Ворона, Голубь, Горобець, Гупал* – “водяний бугай” (Грінченко, I, 340), (ЕСУМ, I, 621), *Гусак, Деркач* – “назва птаха” (ЕСУМ, II, 48 - 49), *Журавель, Зинчак* “невелика птаха” (Грінченко, I, 105), *Зозуля, Качка, Коблик, Кукойла, Кулик, Лебедь, Орель, Пивень, Птахь, Сичь, Сова, Сокіл, Соловей, Чайка, Чапля, Чирка, Шпак, Шуліка.*

Назви риб: Коблик, Пидусть – подусть “вид риби” (Грінченко, IV, 116), *Пукас* – пукас “вид Ниби”, *Скоблик* – скоблик “вид риби” (Грінченко, IV, 138), *Таран, Щупак.*

Назви комах: Блоха, Жук, Комаха, Мотиль, Овод, Оса, Саранча, Шершень.

Назви знарядь праці: Бовт, Довбня, Клюка, Крюк, Стовба, Спица, Таран, Шило.

Назви страв, їжі. Українській системі харчування, як і системі харчування кожного етносу, притаманні своєрідні звичаї, пов’язані з приготуванням повсякденних і ритуальних страв, що відображають уподобання: *Бублик, Борщ, Варгун (Вергун)* < *вергун* “вид печива” (Грінченко, I, 134), *Галушка, Гречаник* < *гречаник* “вид хліба” (Грінченко, I, 324), (ЕСУМ, I, 592), *Гладиш* < діал. *гладиш* “яйце” (Грінченко, I, 287), *Квас, Кваша, Кисіль, Кисляк, Книш, Ковбаса, Корж, Крачун* < *крачун* “хліб, спечений на свят – вечір” (ЕСУМ, III, 80), *Макуха, Опара, Пиріг, Плескач* < *плескач* “плеската хлібина, дуже розплесканий корж” (Чабаненко, III, 129), *Путря* < *путря* “вид пісної їжи (каша з ячменю та солодкого квасу)” (Грінченко, III, 502), *Сало, Сметана, Солод, Соломаха (Саломаха)* < *соломаха* “рідка страва, яку готували із звареного на воді борошна, переважно гречаного ” одна із популярних козацьких страв (СУМ, IX, 18), *Сушка, Толочко* “каша” (Даль, IV, 416). *Шулик* < *шулик* “корж, политий медом із розтертим маком” (СУМ, XI, 560).

Назви одягу, взуття. Значна роль у матеріальній культурі українців належить одягу та ремеслам, пов’язаним із його виготовленням. Ще за часів Київської Русі бурхливого розвитку набули ткацтво та різноманітні ремесла, які мають безпосереднє відношення до створення одягу. В основах сучасних прізвищ надвеликолузького регіону засвідчені різні назви одягу чи його частин: *Бриль, Бурка, Капелюх, Ковпак, Краватка, Курта, Кучма, Мисюра* – “висока військова шапка” (Даль, II, 330), *Семиряг* – “домоткане грубе сукно або верхній одяг із нього” (СУМ, IX, 122), *Тулуп, Шлик, Чеботарь* – від *чабата* “товсті чоботи” (Фасмер, IV, 332).

Назви абстрактних понять: Біда, Воля, Голод, Дашко (Баскаков, 1979, 34), *Дзензеха, Доля, Дума, Душа, Кошениця, Холод, Хуповка.*

Назви явищ природи: Буря, Вітер, Град, Мороз, Негода, Хмара.

Назви річок та озер: Бейгуль – “ханське озеро” (Грінченко, I, 31), *Джерело, Лапинка, Сиваи.*

Назви хвороб, наростів, знаків на тілі: Бородавка, Дзюба - “дівчина, у якої лице побите віспою” (Грінченко, I, 380), *Ковтун, Свищ.*

Назви доріг: Стежка.

2. Прізвища особливої семантики

Причини значно ширшого, порівняно з іншими народами, побутування в українській мові колоритних прізвищ із виразним гумористичним відтінком у значенні слід шукати в нашій історії. Адже величезна кількість сучасних українських прізвищ кувалась у горнилі Запорозької Січі. Саме тут уперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорозької Січі новоприбулий до війська повинен був прибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового наймення січове товариство мало слухну нагоду повною мірою виявити схильність до жарту й дотепу. Так народжувалися прізвища на зразок: *Неїжмак, Непийвода, Задержівіт, Нагнибіда, Убийвовк, Прудивус, Печиборщ, Куйбіда, Цідибрага* та ін. Виникнення прізвищ такого типу, як свідчать дослідники, відображають масові втечі кріпаків на Запорозьку Січ, де вони змінювали вже звичне найменування на нове, аби поміщицькі посланці не змогли виявити втікачів у реєстрових списках Війська Запорозького.

Ритуал прийняття до війська новоприбулого козака описує Дмитро Яворницький у праці “Історія запорозьких козаків”: “Народився я на Україні, у самий день Івана Купала, котрого року – не знаю; мій батько, Сидір Пересунько, виховував мене до 9 років, тобто вчив працювати та Богу молитися. Потім узяли мене в Січ, де я при пану кошовому був молодиком, а в 20 років мене взяли й записали у військо. У війську назвав мене Журбою, бо я усе мовчки працював, а після того, як на чатах недоглядів, як поляки нашу здобич відняли, назвали мене Іваном Присліпою” (Яворницький, I, 116-117). Дмитро Яворницький писав про природні якості, властиві справжньому українцеві: “запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні. Звичаї у запорожців дивні, вчинки хитрі, а мова й вигадки гострі й переважно схожі на глузування. Цією рисою запорізьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ, - *Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задержівіт, Держихвістністодем* тощо” (Яворницький, I, 116 –177).

Майстерність козаків у доборі прізвиська новоприбулому засвідчує сучасник останнього Коша Запорозького Микита Корж : “Козаки запорозькі, - говорить він,- надто ж січовики, через вільність духу й веселу вдачу мали таку звичку до насмішок, що від найменшого випадку, вчинку, постави чи каліцтва негайно давали людині прізвисько, яке вже назавжди залишалося при ній. Так,

хто через необережність спалить курінь або зимівник, того називали *Палієм*; хто готує їжу чи розкладає вогонь під казаном із водою, того іменували *Паливодою*. Хто ходить зігнувшись від природи або за звичкою, той *Горбач*, а хто худий, блідий і слабкий, той *Гнида*. Якщо хто супроти звичаю запорозького не любить мамалиги або тетері – головних страв козацтва і варить собі кашу, того звать *Кашкою* (розкішником) чи *Кашоваром*. Козака дуже малого зросту для сміху кликали *Махиною*, а цибатого – *Малютою*. Якщо хтось, незважаючи на спритність, що пасувала бравому козакові, ковзався й падав, того називали *Слизьким*. Вайлуватого йменували *Черпахою*, шибайголов – *Святими*, ледачих – *Добра Воля*. З такої нагоди й батько мій, справжнє прізвище якого було *Жадан*, в Запорозжжі був прозваний *Тараном*, тобто круглою жердиною, якою козаки били конопляну олію. Іноді ці прізвиська ставали офіційними прізвищами. “Принятый в число запорожских козаков прежде всего записывался в один из 38 сичевых куреней в тот или другой из них, смотря по собственному его выбору, и тут же при записи в курень переменял свою родовую фамилию на какое – нибудь новое прозвище, часто весьма метко характеризующее его с внешней или внутренней стороны. Таковы были фамилии: *Семи – Палка, Сторча – Ус, Стреляй – Баба, Шмат, Штыря* и т. п. Эта перемена фамилии делалась в виду того, чтобы скрыть прошлое новопоступившего в Сичь...” (Киевская Старина, 1883, 270).

Породженням відчайдушного й розкутого духу запорозького січового товариства є, очевидно, така своєрідна не лише за значенням сполучуваних основ, а й за самим способом творення група прізвищ, що не має аналогів в антропонімії інших слов`янських мов. Дмитро Багалій, розглядаючи склад харківського населення в ХУІІ – ХУІІІ ст., теж не минає цього загальнонародного фактора: “Прізвища харківців чисто українські, і, якби їх знав М. В. Гоголь, йому не потрібно б було вигадувати прізвищ своїх: ми бачимо й *Квітку*, й *Горлицю*, й *Незовибатька*, й *Богомаза*, й *Луникобилу*, й *Луникобиленка*, й *Недерикута*...” (Багалій, 1993, 211). То ж і не дивно, що попри всілякі геноциди українського народу збоку російського царату й більшовицького режиму такі прізвища не зникли, а збереглися донісши до нас влучну характеристику їх першопосіїв. Справжню кмітливість і дотеп виявляли січовики, щоб і в прізвиських закарбувати відважний, веселий і своєрідний характер українського народу.

Для української антропонімії характерне збереження досить значної кількості композитів у ролі родових прізвищ. Складні прізвища утворюють специфічну типову для української антропонімії групу. На обстежуваних теренах вони представлені такими типами:

Прізвища, утворені від іменників плус дієслова: *Бігдай, Бревій, Дубогрій, Конограй, Кустодій, Лиходій, Макосій, Пташкограй, Чорторій, Вітрувій, Жорнокуй, Казнодій, Чародій*.

Прізвища, утворені від спонукальної форми дієслова плус іменник: *Вернигора, Вернидуб, Верниволя, Вернишанка, Давигора, Звенигора, Звернигора, Зірвиголова, Копайгора, Обійдигора, Підопригора, Святигора*,

Шумигора, Вирвизуб, Вернизуб, Витринос, Дерibas, Дериведмідь, Деригус, Дериземля, Дериніс, Деришапка, Дерипаска, Давибаран, Давибіда, Давимука, Давискиба, Давибори, Ведибіда, Гнибіда, Журибіда, Загнибіда, Карайбіда, Куйбіда, Нагнибіда, Перемийбіда, Скуйбіда, Варивода, Гуляйвода, Паливода, Полийвода, Пийвода, Стійвода, Зварибори, Печибори, Крутихвіст, Дубихвіст, Смолибор, Смолидуб, Дурибаба, Держикрай, Передерихвіст, Свербивус, Болибок, Задуївітер, Покиньчереда, Стриживус, Котигорошко, Корибут, Рубайніс, Терпигоре, Місхліб, Мочигуба, Цідибрага.

Прізвища, утворені від числівників з іменниками: *Семіусь, Семряк, Трегубь, Тригуб.*

Прізвища, утворені від прислівників плюс спонукальна форма дієслова: *Дармограй, Доброграй, Добродій, Косодій, Лихолай, Пустовій, Слабогрій, Суховій, Твердостій, Швидкосій, Чернограй, Чудограй, Чорнобрій.*

Прізвища, утворені від займенників плюс спонукальна форма дієслова: *Самодай, Самограй, Самосій, Самогрій, Самодригай, Самодій.*

Прізвища, утворені за допомогою префікса **не** плюс спонукальна форма дієслова і плюс іменник: *Негнибіда, Недаймога, Непийвода, Нелийвода, Неїжкаша, Непийпиво, Нечуйвітер.*

Величезна кількість сучасних українських прізвищ кувалася в горнилі Запорозької Січі, бо саме тут уперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорозької Січі новоприбулий повинен був вибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Група цих прізвищ має виразний гумористичний відтінок, образність та влучність, відображає дотепність їх творців, прізвища такого типу – явище феноменальне. Це генокод і духовний скарб українського народу.

Лекція 8

ТЕМА: Прізвища іншомовного походження

План:

1. Прізвища тюркського походження.
2. Прізвища єврейського походження.
3. Прізвища польського походження.
4. Прізвища індоарійського походження.

Основні поняття: антропонім, апелятив, прізвисько, прізвищева назва, прізвище.

Питання для самоперевірки

1. Що позначає термін прізвища іншомовного походження?
2. Які етноси проживають на території Нижньої Наддніпряниці?

3. Основні елементи, що вказують на іншомовне походження прізвищ?

Література до теми

1. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979. – 279 с.
2. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Либідь, 2001. – 274 с.
3. Непокупний А. П. Культурно – історичні обрії “Реєстру Війська Запорозького” 1649 р. – У кн.: Реєстр війська Запорозького 1649 р. Додатки. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 568 – 573.
4. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. В 4-х т.- М.: Просвещение, 1958. – Т. 3. – 551 с.
5. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214с
6. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища (довідник). – К.: Наукова думка, 1966. – 254 с.

Словники:

1. Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М.: Просвещение, 1978 – 1980.- Т. I – IV.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. (Відп. ред О. С. Мельничук та ін.). – К.: Наукова думка, 1983 – 1985.- Т. I – III.
3. Словарь української мови / Упорядкував з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко/. – К.: Наукова думка, 1996 - 1997.- Т. I – IV.
4. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.- Т. I – XI.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. I – IV.

У словниковому складі кожної мови знаходиться більший або менший процент запозичених слів, із яких певну кількість становлять іншомовні за походженням прізвища. Частина українців має прізвища татарські, тюркські, німецькі, румунські та ін. (Редько, 1966, 182). Вивчення словникового складу тієї чи іншої мови має важливе значення не тільки для мовознавчої науки, а й для широкого пізнання матеріальної та духовної культури народу. Цінним джерелом пізнання лексичного багатства мови, її історії є антропоніми. Ще О.О. Потєбня зазначав, що всі слова мови можна розділити на дві великі групи: а) слова, які зберегли внутрішню форму, і б) слова, які втратили її (Потєбня, 1958, 27 - 28). Це стосується також прізвищ але лише з точки зору мотивуючої ознаки, покладеної в основу назви, внутрішня форма яких прозора, але є й з непрозорою структурою, або незрозумілою семантикою твірної основи, що може зумовлюватися її іншомовним

походженням. Серед цих прізвищ є такі, основи яких можна витлумачити як антрополоксеми іншомовного походження, що прийшли до українців не як запозичені апелятиви, а як уже готові прізвища.

Проникнення іншомовних елементів в українську мову почалося дуже давно і проходило то з більшою, то з меншою інтенсивністю на всій території України, але особливо активізувалося в часи козаччини, її боротьби з татарами та турками. Тому чимало цих елементів зафіксовано на території надвеликолузького регіону. Під час визвольних походів на Україну з усіх країв стікалися представники інших народів. Частина зайшого населення поступово українізувалася.

Події, які відбувалися на Україні, різними шляхами ставали відомими й російському населенню. Трудящий люд Росії із самого початку війни прихильно ставився до подій в Україні. Російські селяни у великій кількості втікали від поміщиків. Козаків, росіян за походження, було багато, вони мали прізвища *Московченко, Москаленко* – це росіяни, які протягом довгого часу жили на Україні і значною мірою українізувалися, або, навпаки, українець, який довгий час прожив у Московії.

Багаті на славні традиції взаємини українського та білоруського народів. З посиленням феодального гніту XVI і XVII ст. тисячі білорусів переходили у пошуках кращої долі на Україну. Під час війни потік білорусів не припинявся. Так, у Реєстрі 1581 року зафіксовано близько сотні козаків із глибинних білоруських країв – Вітебська, Мінська, Могилева, Мстислава, Орші, Полоцька та ін., на що вказують прізвища, під якими вони записувалися: *Микола з Мінська, Биховець, Кричевець, Пінчук, Туровець* (Р2, 78, 93, 112, 123, 134). Про білоруське походження можуть говорити також антропоніми: *Кухта* “повар” (м. Нікоп.). *Солодар* “солодовник” (с. Покров.). *Пресняк* “пісний корж” (с. Томак.). *Крижковець* від криж “крест” (м. Зап.).

Разом з українцями у Визвольній боротьбі брали участь поляки. У реєстрі 1581 року виявлено три десятки польських імен та прізвищ, а також поодинокі польські географічні назви: *Марцін, Єнджей, Ян, Бенясь, Войцехів, Мозерянин*. Польські селяни й міщани, які селилися на Україні, вже в другому поколінні розмовляли українською мовою й переходили в “хлопську віру” – православ'я. У Реєстрі 1649 року зафіксовано велику групу прізвищ польського походження, а саме: *Лях, Ляхович, Полулях, Мазур, Мазуренко, Адамович, Войцехович, Казимиренко*. Брали участь у визвольній війні і представники балканських народів: “*Марко (із серпської землі)*” (Р1, 7). *Воксич, Милкович, Болгариненко, Иртач* - серби, болгари. Реєстр 1649 року козацьких прізвищ указує на те, що їх носії могли бути представниками балтійських країв: *Литвин, Литвець, Литвак, Литовченко, Лотиш, Лотишенко*. Там були й угорці - *Ференценко, Угрин, Угриненко*; чехи – *Чех, Жишка*; грузини – *Гуржі, Кгуржій*; татари, турки та ногайці – *Татарко, Татарець, Татарчук, Турок, Турко, Нагаєць*. І зараз ці прізвища функціонують в надвеликолузькому регіоні.

Велику кількість становлять прізвища тюркського (татарського й турецького) походження. Оскільки східні слов'яни здавна контактували із

представниками тюркомовних етносів, то в мовах цих народів з'явилися лексичні запозичення. Так, в українську мову потрапили прізвища: *Кулан – Мурза* (Р1, 7). *Азамат, Бабалій, Байбуза, Бакай, Баклан, Бала, Басман, Багмут, Берлю, Боняк, Гайдук, Канцибер, Каракай, Курмаз, Мамай, Мисюра, Савлук, Чебаряк, Чебатарь, Шеремет* (Р2, 23, 45, 67, 94, 103, 127, 162). Зафіксовані прізвища тюркськомовного походження в етнографічних записях Я. П. Новицького, зокрема в “Истории города Александровска”: *Абаза, Аракчи, Байбуза, Баймуд, Балашов, Бибигов, Ганджа, Гасан, Калниш, Карабач, Каракай, Касай (Кацай), Кизим, Кудаи, Курака, Салтан, Шеремет*. Чимало з цих прізвищ можна зустріти і зараз серед населення надвеликолузького регіону, але більшість із них не сприймаються нами як іншомовні: *Абаза, Алімов, Арсланов, Бабалій, Бакай, Басман, Бахмат, Берлю, Булат, Гайдук (Хайдук), Ганджа, Гасан, Дашко, Кабай, Кальниш, Канцибер (Канцабер), Карабач (Карабаи), Карандей (Керендей), Касай, Кірсанов, Кішай, Конак (Канак), Колчев, Корчак, Кочубей, Кудас, Курака, Курбат (Корбут), Кутлубай (Котлубай), Мамай, Савлук, Салабаи, Торубалко, Урусов, Чаус, Чеберяк (Чабаряк), Шалімов, Шама, Шеремет* (с. Куш., Балаб., Канкр., Прим., Скел., Бал., Ушкал., Бабин., Маріїн., Благов., Іван., Розум., Канів., Ниж. Хорт., Томак., Покров., Вищетарас., м. Зап., Нікоп., Вас., Вел. Знам., Кам. – Дніпров.). Зрозуміло, що саме прізвищ цієї групи найбільше на території надвеликолузького регіону, це пояснюється історичними причинами, а саме взаємодією українського та тюркських народів.

1. Прізвища тюркського походження

Зрозуміло, що частина цих прізвищ виникла з прізвищ на основі тюркськомовних слів, які були у повсякденному житті українців. Тому не всі слова можна вважати тюркізмами в точному розумінні цього слова:, не дивлячись на свою тюркську форму, вони з'явилися внаслідок номінаційних процесів, що мали місце в україномовному середовищі. Такими антропонімами є, наприклад, ті прізвища запорожців, які виникли завдяки трансонімізації, тобто переходу оніма одного розряду в інший.

Абаза – тур. “*abasa*” “дурний” (Баскаков, 1979, 253). *Азамат* – тур. від власного імені *Азамат*. *Алімов* – татар. від власного імені *Алім*. *Аракчи* – тур. “продавець горілки” (Непокупний, 1995, 90). *Арсланов* – татар. від власного імені *Арслан* (Баскаков, 1979, 174). *Бабалій* – тур. “той, хто має батька” (Баскаков, 1979, 44). *Байбуза* – тур. “*bağ*” “князь, багатий”, “*buza*” “теля” (Баскаков, 1979, 31, 237). *Баймут (Баймуд)* – тур. “дурак, остолоп, бовдур” (Грінченко I, 210). *Байсак* – тур. *baysal* “спокій” (Редько, 1966, 191). *Бакай* – тур. “*baka*” “жаба” (Баскаков, 1979, 176). *Баклан* – тур. “головач, морський ворон”, *Балашов* – тур. “*bala*” “дитятко, синочок” (Баскаков, 1979, 111). *Басман* – половець. “посада” (Фасмер припускає, що “басман” походить від “басма” – клеймо, яке видавлювалося на хлібині, чи “двірський або казенний хліб” (Фасмер I, 31). *Бахмет (Багмет), Бахмут (Багмут)*.

Необхідно звернути увагу на те, що антропоніми *Бахмет*, *Багмет* ніколи не вживаються як особові імена, їх функція – прізвиськова. Слід також враховувати й можливість пізнішої появи антропоніма *Бахмут* (*Багмут*) < *бахмут* “зварена сіль, яку добували в бахмутському уїзді” (Грінченко I, 34). *Берлю* – тур. “вовк” (Редько, 1966, 191). *Биби́ков* – тур. “*bibik*” – “око” (Баскаков, 1979, 116). *Боняк* – “собака”. *Бугайда* (*Буганда*) – тур. “*buxindalt*” “нервовий” (Баскаков, 1979, 103). *Булат* – тур. від власного імені *Булат* – *Болат*, походить від “*bulat*” – “клинок” (Баскаков, 1979, 139). *Гайдук* (*Хайдук*) – тур. “розбійник”. *Галаган* – половец. “індійський півень” (Даль, I, 341). *Ганджа* – тур. від власного імені *Ганжа* або від *ганджар* “господар” (Грінченко, I, 57). *Гасан* – тур. від власного імені *Гасан*. *Дашко* – тур. “*dasik*” “дірка” (Баскаков, 1979, 50-51). *Джан* – татар. “душа” (Непокупний, 1995, 90). *Кабай* – тур. “грубий, великий” (Редько, 1966, 191). *Калниш* – тур. “брудний, нечистий” (Грінченко II, 48). *Канцибер* – тур. “*kanza*” і “*bere*” людина, яку вішали на гачок (Баскаков, 1979, 178). *Карабач* (*Карабаши*) – тур. “чорний князь” (Баскаков, 1979, 156). *Каракай* – тур. “неспокійний, метушливий” (Редько, 1966, 191). *Карандей* – тур. “*garyndy*” – “сміття” (СР, II, 173). *Касай* (*Кацай*) – тур. від власного імені *Касай*. *Кенебас* (*Кинибас*, *Кенибас*) – тур. “людина з гучним голосом, розмовляє басом” (Грінченко, II, 111). *Кесим* – татар. від власного імені *Кесим*. *Кизим* – татар. від власного імені *Кизим* (Баскаков, 1979, 176). *Кірсанов* – татар. від власного імені *Кірсан* (Баскаков, 1979, 187). *Кішай* – тур. “віра” (Редько, 1966, 191). *Конак* – тур. “тість” (Непокупний, 1995, 90). *Корчак* – тур. “*garacy*” “вірний слуга” (Баскаков, 1979, 162-163). *Кочубей* – тур. “*kucu*” “малий” та “*bej*” “князь” (Редько, 1966, 191). *Кудас* (*Кудаши*) – тур. “*gudas ~ gundas*” “діти від одного батька, але різних матерів” (Баскаков, 1979, 30). *Кугушев* – половец. “*kogus*” “високий” (Унбегаун, 1989, 292). *Курака* – тур. “скупої” (Баскаков, 1979, 35). *Курбат*, *Корбат*, *Корбут* – на думку Будагова, може походити: 1) від власного імені, 2) від “*garabat*” “короткий” (Будагов, II, 44 – 45). *Курмаз* – тур. “сліпий” (Непокупний, 1995, 90). *Котлубай* (*Кутлубай*) – тур. “*gutlu*” “щасливий” та “*buya*” “бик” (Баскаков, 1979, 155). *Майсак* – тур. від власного імені *Майсак*. *Мамай* (*Мамаев*) – тур. від власного імені *Мамай*. *Мисюра* – тур. “військова шапка” (Даль, II, 330). *Мурад* (*Мурат*) та похідні *Мурадов* (*Муратов*) від власного імені *Мурад* (*Мурат*) (Баскаков, 1979, 217). *Салтан* (*Солтан*) – тур. від власного імені *Салтан*. *Савлук* – тур. “здорова людина” (Непокупний, 1995, 90). *Салабаши* – тур. “твердий, міцний” (Редько, 1966, 191). *Торубалко* – тур. від “*tore*” “господар” та “*bay*” “багатій” (Баскаков, 1979, 244). *Урусов* – тур. від власного імені *Урус* (Баскаков, 1979, 187). *Чаус* – тур. від *caus* “прислужник, збирач податків”. *Чеберак* (*Чеберяк*, *Чабаряк*) – тур. “красивий, статний” (Унбегаун, 1989, 231). *Чеботарь* – тур. “*cabata*” “товсті чоботи” (Баскаков, 1979, 199). *Шалімов* – походить від турецького власного імені *Salim* “господарь” (Баскаков, 1979, 137). *Шама* – “*sam*” “народжений в Дамаску” (Баскаков, 1979, 138).

У мовленні запорозьких козаків, безсумнівно, побутували запозичені тюркські слова, що виступали як еквівалент українських лексем. Такі освоєні тюркські апелятиви також могли онімізуватися в прізвиська. Не всі антропоніми можна вважати тюркізмами у точному розумінні цього слова. Незважаючи на їх тюркську форму, виникли вони внаслідок номінаційних процесів, що мали місце в україномовному середовищі. Такими антропонімами є, наприклад, ті прізвиська першonosіїв, які виникли завдяки переходу оніма одного розряду в інший. Частіше за все відбувався перехід гідроніма тюркського походження у прізвисько, яке на початковому етапі містить інформацію про минулий зв'язок його носія з певним географічним об'єктом. Прізвиська, що склалися на основі таких прізвиськ, досить поширені в сучасній антропонімі: *Бахмут, Кальміус (Кальмус), Каракутець*. Велика частина прізвиськ походять від місцевих, українських, назв тюркського походження, так і від топонімів, поширених за межами України: *Каракутенко, Каракутець* (Р2, 44), *Самарченко* (Р2, 21), *Кримченко* (Р2, 6), *Шамь* (Р2, 1).

Далеко не всі антропоніми з тюркськими основами виникли у тюркськомовному середовищі: частина з них стала прізвиськами завдяки онімізації засвоєних українською мовою тюркських апелятивів.

2. Прізвиська єврейського походження

На Україні XVIII ст., переважно у містах, жила значна кількість євреїв. Серед них були торговці, орендарі, але основну масу становили ремісники. Утеча з міст багатих євреїв, які займали панівне становище в єврейських громадах (кагалах) і тримала рядових членів в ізоляції та нетерпимості до людей іншої віри, привела до певного ослаблення, замкнутості цих громад, що, зокрема, виявилось і в численних переходах у православну віру. Але жили на визволеній території України і євреї іудейської віри, які діяли разом із повставшим народом. Частина євреїв записана у козацьких “Реєстрах...”: *Жидовкин, Жидовчин, Жидовець, Зраїтель, Коган, Лейба, Перехрист, Юдай* (Р2, 45, 69, 73, 81, 121) (Непокупний, 1995, 102).

Єврейське населення становило й становить зараз значну кількість населення України. Багато його представників досить добре знали єврейську мову (ідиш), і саме цим пояснюється виникнення прізвиськ, що являють собою єврейські назви, які перейшли згодом у прізвиська. Склад єврейських прізвиськ досить строкатий. На Україні це були прізвиська або повністю єврейські наприклад, *Шамес* – “служитель синагоги”, або наполовину єврейські, наполовину російські - *Рабинович*. Оскільки (при переїздах із країни в країну) нове мовне оточення видозмінювало прізвиська, наближаючи їх до своєї вимови, частина єврейських прізвиськ змінилася до невпізнання. Перші прізвиська єврейського походження знаходимо ще в Реєстрі 1581 року: *Лейба, Юдинь*. Етимологічний словник української мови подає слово *лейба* як діал. “ледащо, ледар” (ЕСУМ, III, 214). Серед єврейських можна виділити прізвиська, які утворилися від біблейських імен, а саме: *Айзик < Ісаак*.

Барухович, Борухович, (Варухович) < Барух (Варух). Ідєлєв < Ієгуда. Лейзер < Елізар. Нахимсон < Наум, Ошеров < Асир. Равикович, Рівкін < Ребекка (Ревекка). Сурин, Сурін, Суріц < Сара. Тамаркін < Тамара. Хавин < Наві, Єва. Хацкелевич < Іезекіль. Югвич < Югва (Їгва). Юдай < Юда. Ярович < Ярхо (Иарха).

Незначну кількість складають прізвища, утворені від давньоєврейських імен: *Дворкін – Девора, Ітін – Юдиф, Менкес – Міріам, Рохлін – Рахіль.*

Невелика група прізвищ походить від загальних особових назв, що позначає професію або рід занятя: *Бляхер – “жерстяник”, Каганович, Коган – “священик”. Каплан – “священик”, Леві, Левін, Левінсон, Левіт – “левіт”, “священик”. Мелєх – від прізвища “цар”. Рабінович – “равін”. Хайт, Хайтович – “кравець”. Цегельман – “цегляр”. Цимерман – “тєсля”. Шадкун – “сваха”. Шац – “приходський священик”. Шенкер – “корчмар”, Шнейдер – “кравець”. Лише окремі прізвища вмотивовані твірними основами, що мають інші значення: *Фрумкін < “праведність”. Альт < “старий”. Географічні назви покладенок в основу таких прізвищ: Гальперін, Лівшиц, а основу етноніма у прізвища *Жидовець, Жидовкин. Частіше траплялось так, що єврейські прізвища отримували слов'янські суфікси: Деворо – Дворкін, Есфірь (Естер) – Естеркін. Певна кількість єврейських прізвищ схожа на німецькі: Бляхер, Гепнер, Гіммельфарб, Гольдберг, Гофман, Гузман, Зельман, Зепсен, Кляйнер, Лейман, Маргуліс, Меєр, Меркер, Нідерман, Ніссельбаум, Ройзенман, Ройтман, Розенблюм, Фарбер, Фербар, Цегельман, Цимерман, Шнейдер, Шустер, Едель. Пояснюється це генетичною спорідненістю новоєврейської мови ідиш з німецькою (обидві германської групи індоєвропейської мовної сім'ї). Власне ідиш – це мова німецьких євреїв.***

Характерною рисою творення єврейських прізвищ є словоскорочення, або аббревіатури: *Магарил – повне ім'я – Морену гарав Раббі Якоб Леві – “наш наставник учитель Ієгуда - Лейб Левіт”, Кумгир, Шайгец. Цей спосіб творення прізвищ був досить поширений. Багато сучасних єврейських прізвищ, які часом тлумачаться як запозичення з німецької чи іншої мови, насправді були створені як аббревіатури, але при створенні таких прізвищ бралися лише приголосні.*

3. Прізвища польського походження

Більшість прізвищ польського походження розміщені переважно на заході України, хоч деякі з них зустрічаються в цьому регіоні. Прізвища ці частково українізовані. На польське походження вказує: корінь слова, не вживаний в українській мові, або фонетичні особливості. *Браніцький, Будіцький, Вербіцька – від “wierzba” – “верба”, Главацька – від “glawa” – “голова”, Грабарь, Грабарський – “землекоп”, Велигурська, Гура, Гурський, Подгурський – “gura” – “гора”, Дембовський, Домбровський – від “domw” – “дуб”, Заблоцький – від “za + bloto” “за болотом”, Зацний – від “zacny” – “чесний”, Злотник, Злотницький – “золотар”, Квятковський – від “kwiat” “колір”, Левандовська, Магрицький, Магурський – від однієї основи “магур” –*

“висока гора” (Грінченко, II, 396), *Мажарська* – “мажара” – “великий віз” (Грінченко, II, 396), *Марцинюк, Марцінковський, Марцінів* – від чоловічого ім`я *Marcin (Мартин)*, *Мацевевський – Масієй (Мацей - Матвей)*, *Песоцький, Пісоцький* – від “*piasek*” – “пісок”, *Пєнтак, П`янтковський* – від “*piatek*” – “п`ятниця”, *Салацкая. Свіонтковський* – від “*swiatki*” “свята”, *Скавронська* – від “*skowronek*” “жайворонок”, *Трембовський* - від “*trombic*”, “*trebacz*” “трубити, сурмач”, *Яблонський* – від “*jablon*” “яблуня”, *Ястремський* – від “*jastrzab*” “яструб”. Зрідко в прізвищах польського походження зберігаються польські суфікси – **ек, -ік** на – **ик; -ес** на – **ець**. Більшість цих прізвищ на сучасному етапі не сприймаються як запозичені. Сам факт запозичення можна встановити, якщо знати напевно, що носій є поляком.

Серед прізвищ надвеликолузького регіону зустрічаються прізвища німецького, молдавського, румунського, грузинського та вірменського походження. Їх носії могли потрапляти в наші краї як добровільно, так і внаслідок насильного переселення представників зазначених етносів.

Прізвища румунського та молдавського походження. Появі румунських та молдавських прізвищ на Україні сприяли різні історичні причини. Перша з них - масова втеча молдаван та румунів від турецького іга, друга - приєднання Бессарабії до України. Багато представників цих етносів брали участь у визвольній війні, тому їх прізвищеві назви зафіксовані у козацькому Реєстрі 1649 року. На румунське походження вказують прізвища: *Арнаутъ, Карабан, Мултянинъ, Чилиба* (Р2, 69, 123, 134, 154) та молдавського походження: У Реєстрі 1649 року зафіксовано кілька прізвищ молдавського походження: *Дука, Луй* (Р2, 89, 123) (Непокупний, 1989, 75, 82).

У наш час ці прізвища не відзначаються чисельністю. Прізвища румунського походження: *Арнаут* < *arnaut* “найманий солдат, слуга” (ЕСУМ I, 86). *Бардия* < *bardia* “чучело, опудало”. *Гарган* < *gorgan* “курган, могила”. *Крецул* < *kret* “кучерявий”. *Карабан (Карабань)* < *caraban* “нога”. *Лупал* < *lupal* “колір (коричневий)”. *Лунул* < *lup* “вовк”. *Муст* < *must* “фруктовий сік”. *Оанча* < від чоловічого ім`я *Іван (Іоан)*. *Пичул* < *picu* “малий”. *Скуртул* < *skurtul* “короткий”. *Туркул* < *turc* “турок”. *Чилиба* < *ciliba* “людина шляхетського походження” (Непокупний, 1995, 82). Прізвища молдавського походження: *Баланва* – “білий віл” (Грінченко I, 25). *Барчан* – “борець, ратоборець” (Грінченко I, 86). *Кадар* < *kadar* “бондар” (Редько, 1966, 188).

Прізвища німецького походження: *Вінтер* – “зима”, *Гросс* – “великий”, *Кеслер, Коронфель, Пфайфер* – “свистун”, *Таубе, Цимерман, Шнайдер, Шнейдер* – “портной”. Появі прізвищ німецького походження на території надвеликолузького регіону сприяли міграційні процеси, які відбувалися на протязі XVIII – XIX ст. Та одним із найважливіших факторів появи цих прізвищ на нашій території можна вважати переселення сюди менонітів і створення ними перших німецьких поселень (колоній). Саме тому багато прізвищ німецького походження зустрічаємо в історико – етнографічному записі Я. П. Новицького “Історія міста Александровска”: *Коронфель, Корф, Таубе, Бранд, Шнайдер*. Деякі з цих прізвищ і зараз –

функціонують в антропонімії надвеликолузького регіону: *Бранд, Таубе, Винтер, Шнайдер* (м. Зап.)

Прізвища грузинського походження: *Гавадза* – (“неохайна людина” (ЕСУМ, I, 446), *Гужава, Гога, Гогадзе, Кгуржій, Гуржій* - “сильний, міцний, жилуватий” (ЕСУМ I, 614) та ін. У Реєстрі 1649 року зафіксовані прізвищеві назви : *Делья, Дядиная* (Міжетнічні зв'язки..., 1989, 93), а також *Гуржі, Кгуржі* < *gurdsi* “грузин”. Поява великої кількості грузинів на теренах України пов'язана з тим, що в 40-х роках XVIII ст. на півдні колишній Росії були засновані грузинські поселення. Певна частина грузинського населення приїхала до наших міст після перебудови. На сучасному етапі грузинські прізвища легко вирізняються з-поміж інших прізвищ своєю структурою, а саме характерним елементом - дзе або –швілі: *Георгиадзе, Лаперинашвілі, Микладзе, Мчедлишвілі, Надирадзе, Ортанірідзе, Саквалерідзе, Хананашвілі* хоча і семантика їх залишається нам не зрозумілою.

Прізвища вірменського походження. Появу прізвищ вірменського походження можна віднести ще на кінець XV початок XVI ст. Так, у Реєстрі 1581 року серед представників різних етносів був записаний один вірмен – *Каспер*. У Реєстрі 1649 року їх зафіксовано два: *Вурмен, Кашпер*. Проникненню вірменських прізвищ в антропонімікон надвеликолузького регіону сприяли різні зовнішні фактори, а саме велика хвиля переселення припадає на час після перебудови. Саме тоді утворюється велика діаспора вірменів у цьому регіоні. Більшість прізвищ вірменського походження утворені від власних імен, а саме *Аванесян, Аганесян, Матівосян* – від власних імен *Аванес, Аганес, Матвій*. Але більшості прізвищ стають для українців з непрозорою внутрішньою формою через незнання вірменської мови - *Асатурян, Барсегян, Геворкян, Гукасян, Мхітарян, Нерсосян*.

Крім наведених, серед прізвищ досліджуваного регіону виявлені антрополексеми з неясною національно мовною належністю, а саме: *Восус, Друва, Габрух Гулбис, Ириоглу, Мелоусс, Пентола, Петранди, Цикурис* (м. Зап.).

Щодо причин появи прізвищ іншомовного походження, то їх може бути декілька. Дослідження іншомовних елементів у прізвищах надвеликолузького регіону вказують на необхідність розрізнення таких понять, як національно - мовна належність прізвища та його твірної основи. Виникнення їх пов'язане з масовими втечами кріпаків на Запорозьку Січ, де вони змінювали свої прізвища на українські або додавали притаманні українцям суфікси. Частина іншомовних прізвищ виникла на основі псевдоетнонімів - слів, через посередництво яких давалася вказівка не на етнічну належність особи, а на певні обставини життя самого козака, пов'язані з іншим етнічним середовищем.

4. Прізвища індоарійського походження

Першоосновою сучасних прізвищ Нижньої Наддніпряни, зокрема надвеликолузького регіону, є козацькі. Знаючи звідки і як прийшло те чи інше

з них, можемо здогадуватися: хто були наші предки, з яких земель чи країн потрапили на Запорожжя, чим займалися до цього, які прикметні ознаки мали. Прізвище несе в собі історію свого роду, то ж антропоніміяв цілому складає складують історію нашого народу.

Органічною частиною антропонімікону зазначеного регіону стали й такі українські прізвища, як *Багалай, Бака, Бакота, Балвір, Балбир, Бушма, Бушмака, Гупал, Гупало, Кічак, Кришень, Кундера, Курупа, Манджула, Пандай, Панікар, Судас, Хопта, Чамара, Шандра, Шіваненко, Шудря, Шудрак* та багато інших, зафіксованих у козацьких реєстрах і засобів ідентифікації поширених й зараз серед населення. Всі вони не піддаються витлумаченню на власне слов'янському ґрунті, але легко й переконливо вмотивовуються твірними основами з санскриту. У народній пам'яті українців, очевидно, збереглася згадка про те, що рахмани-брахмани живуть на півдні, біля Чорного моря. Саме тут упродовж майже тисячоліття, починаючи з VI ст. до н.е., існувала колись Боспорська держава, до якої входили численні сіндо-меотські, тобто індоарійські племена. Частина яких у II тисячолітті до нової ери вирушила до Індії, а частина лишилася, взявши участь в етногенезі балтійських і слов'янських народів (Наливайко, 2001, 17). Санскрит допомагає по-новому поглянути на деякі українські реалії, скажімо, на ті ж імена й прізвища. На думку С.Наливайка, компонент – **вір (-бир)**, наявний у деяких українських прізвищах, таких, скажімо, як *Балвір, Бальвір, Балбир, Балбиренко* (Р2, 76, 101, 123, 156, 161), вказує на їх індійське походження. В індійській міфології – старший брат бога Крішни, ім'я його означає “могутній герой” (СРС, 615). Не менш цікавим є той факт, що ім'я Крішни досить часто трапляється в козацькому Реєстрі 1649 року, а саме: *Кришненко, Крішненко* (Р2, 64, 72). Крішна мав ще одне ім'я – *Гопал, Гопало* (СРС, 542). Козаки на прізвище *Гупал, Гупало, Гупалов, Гупаленко* також фіксуються у Реєстрі (Р2, 84, 125, 137). Хоча словник Б. Грінченка та етимологічний словник української мови зазначають, що **гупала** “вид чаплі”, “водяний бугай” (Грінченко, I, 340), (ЕСУМ, I, 621), що деякі предки запорозьких козаків поклонялися Крішні й Балвірові. Саме ім'я Крішна на санскриті означає “**Чорний**”, а в тих же запорозьких козаків побутували імена *Черня, Чорниш, Чорнята, Чернега*, від яких утворилась ціла низка сучасних українських прізвищ. З іншого боку, козаки мали й імена *Білан, Білаш, Біляк*, які також ставали основою для багатьох українських прізвищ (Наливайко, 2001, 12). Цікавим є той факт, що серед запорозьких козаків, за “Реєстром 1649 року”, поширеними були прізвища і **Білий** і **Чорний**, проте більш поширеним було прізвище **Чорний**. Це свідчить, про те, що предки запорозьких козаків більше поклонялися Чорнобогові, аніж Білобогові – Балвіру. Що й зрозуміло, адже Чорнобог – воїнське божество, а Білобог – землеробське. Запорожці були перед усім професійними воїнами. Наведені ці факти засвідчують, що козаки мали прізвища **Чорний** та **Білий** не через свою чорнявість чи русявість, а через те, що їхні предки поклонялися Чорнобогові та Білобогові. У різних сотнях Черкаського полку служили два *Івани Кришненки* (Р2, 64, 72), два *Шіваненки* (Р2, 78), *Гупаленко* (Р2, 84), *Балбир* (Р2, 76), *Васько Мазена* й

Сергій Мазепенко (Р2, 77, 90), *Андрій* та *Кришко Шамшури*, а також *Богдан Шамшура* (Р2, 64, 81). Прізвища *Шамшур*, *Шамшура* споріднені із сучасним індійським ім'ям *Шамшер*, *Шамшир*. Слово *шамшер* (*шамшір*, *шамшиур*) у мові хінді означає “*шабля*” (ХРС, II, 589). На користь витлумачення козацького прізвища *Шамшур* як “*шабля*” говорить і той факт, що в тому ж Черкаському полку, навіть у сусідній сотні, служив і козак *Ясько Шабля* (Р2, 80) (Наливайко, 2001, 26).

Одним з епітетів Крішни є *Гона*, що розкладається на *ГО* + *на*, де *го* (*гу*) – “*бик*”, “*корова*”, “*худоба*”, *на* – “*захисник*”, “*охоронець*”. Тобто, ім'я *Гопала*, *Гопалака* дослівно означає “*захисник биків /корів/, худоби*”, тобто “*пастух*” (СРС, 197).

Українці знають не тільки імена *Кришко*, *Криско* й прізвища *Кришень*, *Кришненко*, а також *Чорний*, *Черній*, *Черненко*, *Черняк*. І в той же час козаки мали прізвища *Біляк*, *Білан*, *Білаш*, які й зараз називають частину населення надвеликолузького регіону. Поза сумнівом, таке явище викликане поклонінням предків запорозьких козаків Чорнобогові й Білобогові, добре відомих давнім українцям, а ними якраз і є Крішна й Баладева (Наливайко, 2001, 49).

Прізвища *Шарко*, *Шарій*, *Шаровський*, *Шарченко*, *Шаровара* ,мають за основу слово *шара*, яке в санскриті означає – “*очерет*”, “*комиш*”. Оскільки саме з очерету робилися стріли, то з часом слово прибрало значення “*стріла*”. У цьому значенні воно утворює різні терміни, переважно військові : *шарасана* – “*лук*”, *шарадгі* – “*сагайдак*”, “*колчан*”, *шаравара* – “*сагайдак*”, а також “*щит*”, “*панцир*”, бо, очевидно, й щити колись робилися з очерету. Проте прізвище *Шаравара* може тлумачитися і як *Стрілець*, виходячи з того, що в тому ж санскриті *вара* виступає і в ролі суфікса, тотожного українським суфіксам на означення діяча (Наливайко, 2001, 116). У такому разі прізвище Шаравара, із яким, певно, споріднені прізвища *Шарварок*, *Шарварко* та ін., має свій семантичний двійник – прізвище *Шарій*. Обидва прізвища, отже, означають “*Стрілець*” і є суто козацькими, хоча можуть означати й “*стрільник*”, тобто “*виготовлювач стріл*” (СРС, 637). На думку Наливайка, навіть такі численні козацькі й сучасні українські прізвища, як *Болох* – *Волох*, *Болоховець*- *Волоховець*, також мають санскритське походження: Бахді-Бактрія, пізніше Балх - це той же корінь, тільки в слов'янській трансформації, що й у санскр. *брах-*, від якого утворений термін *брахман* - “*жрець*”, “*індуїстський священик*” (Наливайко, 2001, 128). Через це знаменита *Болоховська* земля є *Волхвовською*, *Жрецькою* землею. Лексеми *болох* та *волох* тотожні, мають однакове походження й значення.

Українське прізвище - *Рева* (Р2, 59), (с. Скел., Ушкал., м. Зап., Вас., Нікоп.) За своїм походженням також індійське, бо в санскриті ім'я *Рева*, що означає “*багатство*”, належало діду Бальдева (Кришни). Антропонім *Путренко* (Р2, 58) із санскриту *путра* (хінді - *пупр*) – “*син*” (СРС, 643; ХРС, II, 558). *Шуло*, *Шулик* (Р2, 29, 39) санскрит. *шула* “*гостра або колюча зброя*”, “*спис*”, “*тризубець Шіви*” (СРС, 652). *Кудин* (Р2, 47) < на санскриті *кунда* тотожне *яду/ джаду* – “*чародій*”, “*чаклун*”, “*маг*”, “*жрець.*” У “Реєстрі

1649 року” фіксується досить незвичне й непрозоре для українців прізвище **Шемет** та похідне **Шеметенко - Шемитенко**. Предки сучасних українців теж знали поділ суспільства на жерців-брахманів, воїнів-кшатріїв, вайш’ів-землеробів, ремісників, торговців та шудрів, залежних від перших трьох станів. Як свідчить “Реєстр”, у війську запорозькому служив козак із показовим у цьому плані прізвищем **Рохманенко** (Р2, 170). Ним позначали найвищу верству давньоіндійського суспільства – жерців-брахманів, пам’ять про яких іще з язичницьких часів зберігається в українському фольклорі, фразеологізмах, назвах, святах і особливо прізвищах – **Рахманова, Рахманюк, Рахманець. Рохманенко, Рохманченко** (с. Прим., Покров, Томак., м. Зап., Вас., Нікоп.).

Другий стан давньоіндійського суспільства, із якого походили воєначальники й царі, також, вважаємо залишив пам’ять про себе в українських прізвищах. Із санскритським словом **кшатр** – “сила”, “влада” (СРС, 179) поріднене наше **цар**, наявне в численних давніх та сучасних українських прізвищах – **Царенко, Царьков, Царко, Царик, Царченко, Царук., Царчук** (с. Благов., Розум., Канів., Вищитарас., Іван., Покров., Томак., Ушкал., м. Зап., Нікоп., Вас., Кам.-Дніпров., Вел. Знам.). Козаки із прізвищами **Цар-**засвідчені в багатьох козацьких полках Реєстру 1649 року, що засвідчує незаперечну приналежність носіїв таких прізвищ та їхніх предків до воїнського стану. А українці в усі часи славилися як вправні й доблесні воїни.

Відображено в українських прізвищах відбито й четверту верству давньоіндійського суспільства – шудрів: **Шудра, Шудрак, Шудренко** (Р2, 78, 90, 126, 145). **Шудрик, Шудриненко, Шудрикович, Шудриковський, Шудриченко** (с. Прим., Маріїн., Доб. Над., Розум., Ушкал., Бабин., Канів., Ниж. Хорт., Томак., Покров., м. Зап., Нікоп., Вас.). Близькі до шудрів за соціальним статусом **чамари** – “чинбарі”, “шкірники”, велика етно-кастова спільнота в давній, середньовічній і теперішній Індії. Це напрочуд близьке до українського **чинбар** – “шкірник”, “швець” (СРС, 608). Дуже часто зустрічалось та зустрічається і зараз прізвище **Баглай** – із санскриту “журавель”, “чапля” (СРС, 460; ХРС, II, 196). В такому разі, прізвище **Баглай** похідне від **багла** й пов’язується з журавлем або чаплею. Поряд з ним вживаються і **Журавка, Журавель, Журав, Журавка, Журавний, Журавленко, Журавський, Чапля, Чапленко, Чаплинський** (Р2, 31, 67, 123), (с. Куш., Канкр., Прим., Бал., Благов., Розум., Канів., Добр. Над., Ушкал., Бабин., Апост., Іван., Маріїн., м. Зап., Вас., Нікоп., Кам. – Дніпров., Вел. Знам.). Різновидом **багла** – “журавель”, “чапля” - є і **бугла > Баглаенко** (Р2, 156), (м. Зап.). Серед українських поширені прізвища з компонентом **куль-**: **Кульбаба, Кульбака, Кульбіда** (м. Зап.), що мовою санскриту означає “воєначальник”, “командир загону” (СРС, 79).

Складні суспільно-політичні обставини, в яких перебував надвеликолузький регіон протягом кількох століть, не могли не залишити слідів і в антропонімії цього регіону. Причин появи прізвищ іншомовного походження може бути декілька. По-перше, асиміляція чужинців серед

корінного населення, їх постійна взаємодія. По-друге, свідоме перекичування українських прізвищ урядовими органами.

Список скорочень назв використаних джерел

- АП – Афанасьев – Чужбинський А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. Санкт – Петербург, 1863.
- АК – Архів Коша Нової Запорозької Січі (опис 1713 – 1776 рр.). – К.: Наукова думка, 1994. – 231 с.
- АК I – Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734 – 1775 рр.). – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1. – 693 с.
- АК II – Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734 – 1775 рр.). – К.: Наукова думка, 2000. – Т. 2. – 746 с.
- БРФ – Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979.
- ВІЛ – Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1996.
- ВЛЗ – Чабаненко В. Великий Луг Запорозький. – Запоріжжя, 1999.
- ГР – Гайдамацкий рух на Україні в ХУІІІ с. (збірник документів) (під ред. Бутича І. Я. Та Шевченка Ф. П.) – К.: Наукова думка, 1970.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т. 1 – 3. – К.: Наукова думка, 1982 – 1989.
- ИГА – Новицький Я. П. “Исторія города Александровска 1770 – 1806”. – Екатеринослав, 1890.
- ІМСД – История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. – К.: Глав. Редакция УСЭ, 1977.
- ІМСЗ – Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область. – К.: Голов. Редакція УРЕ, 1970.
- ІМСХ – Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область. – К.: Голов. Редакція УРЕ, 1972.
- І П – Історичні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
- ІУНДП – Історичні українські народні думи та пісні. – К.: Наукова думка, 1954.
- ІУМ / ЛФ – Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1961.
- МИКЗ – Новицький Я. П. Материалы для истории запорожскихъ козаковъ. (Изъ запорожского сѣчевого архива 1770 – 1771 гг.). – Екатеринослав, 1909.
- МИП – Малорусскія историческіе пѣсни, собранныя в Екатеринославщинѣ 1874 – 1903. – Екатеринослав, 1909.
- НПЗ – Новицький Я. П. Народная память о Запорожьѣ (предания и рассказы собранныя в Екатеринославщинѣ 1875 – 1905 гг.). – Екатеринослав, 1911.
- НТС – Новий тлумачний словник української мови. – К., 1999. Т. I – IV.
- Р1 – Реєстр 1581 року // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня. – С. 7.
- Р2 – Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – 588 с.

- СІНС – Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
- СР – Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I – IV. – СПб., 1893 – 1911 (фотомеханічне перевидання 1963 – 1964 рр.).
- СРС – Санскритско – русский словарь. – М.: Наука, 1978.
- ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
- СУМ – Словник української мови. Т. I – XI. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
- СУ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1983.
- ХРС – Хинди – русский словарь: в 2-х томах. – М.: Наука, 1972.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття № 1.

Тема: Антропонімія як предмет лінгвістичного дослідження

Мета – ознайомити студентів з досягненнями української антропонімією, визначити здобутки та зробити огляд ономастичних новинок, а саме: монографій, підручників, словників, авторефератів дисертацій та статей.

План:

1. Антропоніми як один із класів ономастичної термінології.
2. Здобутки української антропонімії.
3. Огляд ономастичних новинок.

Основні поняття: **ономастика, онім, ономастикон, антропонім, антропонімія, антропоніміка**

Питання для самоперевірки

1. Що вивчає ономастика?
2. Значення терміну антропонім.
3. Поясніть різницю між термінами антропонімія, антропоніміка.

Тести для самоперевірки

1. Наука, яка вивчає власні імена людей називається:
 - а) ономастика;
 - б) антропоніміка.
2. Антропонім — це власне ім'я:
 - а) тварини;
 - б) географічного об'єкту.
 - в) людини.
3. Термін «прізвище» в українській ономастиці з'явився в:
 - а) ХУІІ ст.;

- б) XIX ст.
 4. Термін “прізвищева назва” був введений:
 а) Ю. Редько;
 б) М. Худашем.
 5. Називання від імені батька називається:
 а) матронім;
 б) патронім;
 в) по батькові.

Література до теми

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
2. Гайдученко Т. Коли сформувались українські прізвища // Жовтень. – 1987. №6. – С.92-95.
3. Демчук М. А. Антропонімія в історико-етнографічних дослідженнях // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 1. – С. 50-52.
5. Чабаненко В. Великий луг Запорозький. Історико – топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. – 330 с.
6. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. I - IV.

Методичні рекомендації

Висвітлення першого питання доцільно починати з визначення термінів, пов'язаних з антропонімією, а саме: антропонім, антропонімна система, антропонімія, антропоніміка, регіональна антропонімія, прізвисько, прізвище, прізвищева назва. Звернути увагу на дослідників, які ввели в обіг зазначені терміни, а також хто займається питаннями регіональної антропонімії.

Потім необхідно дати детальний огляд здобутків української ономастики, починати с періодизації української антропонімії. Хто які класи антропонімів досліджував (прізвисько, прізвищеві назва, прізвище, власна назва, власна особова назва, патронім, матронім, андронім). Особливості регіональної антропонімії.

Відповідь на третє питання треба розпочати з аналізу сучасного стану дослідження антропонімії, потім зробити огляд авторефератів дисертацій з антропонімії, огляд нових статей присвячених регіональній антропонімії. Зробити повідомлення про ономастичні конференції регіональні, всеукраїнські та міжнародні.

Практичне заняття № 2.

Тема: Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини

Мета – розглянути історію заселення Нижньої Наддніпрянщини, ознайомитися з історико-етнографічними відомостями, в яких засвідчується історія нашого

краю, крім того ознайомлення з козацькими реєстрами 1581, 1649 рр. Та етнографічними записами Я.Новицького.

План:

1. Історія заселення Нижньої Наддніпрянщини.
2. Історико-етнографічні відомості про регіон.
3. Козацькі реєстри.
4. Історико-етнографічні записи Я. Новицького.

Основні поняття: **антропонім, онім, антропонімійна система, антропонімія, антропоніміка.**

Питання для самоперевірки

1. Що позначає назва Нижня Наддніпрянщина?
2. Основні козацькі реєстри?
3. Роботи Я. Новицького про Нижню Наддніпрянщину?

Тести для самоперевірки

1. Термін “прізвищева назва” був введений:
 - а) Ю. Редько;
 - б) М. Худашем.
2. Перший козацький реєстр датується:
 - а) 1649 р.; б) 1581 р.
3. Термін «прізвище» в українській ономастиці з'явився в:
 - а) XVII ст.;
 - б) XIX ст.
4. Наука, яка вивчає власні імена людей називається:
 - а) ономастика;
 - б) антропоніміка.
5. Антропонім — це власне ім'я:
 - а) тварини;
 - б) географічного об'єкту.
 - в) людини.

Література до теми

1. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 194 - 210.
2. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.

3. Осташ Р. І. Типи імен за походженням . – У кн.: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії ХУІІ ст.: (Реєстри всього Війська Запорізького 1649 р. і мовно-територіальні контакти) . – К.: Наукова думка, 1989. - С. 118 - 124.
4. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 263 с
5. Худаш М.Л. Явище звукового збігу давніх слов'янських відкомполітичних скорочених особових власних імен або їх основ із загальноновживаними словами//Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 36-41.

Методичні рекомендації

При підготовці до першого питання треба звернутися до енциклопедичних видань таких от-як: Історія міст і сіл України (Запорізька область), Українська мова, в яких розглядаються питання історії заселення Нижньої Наддніпряни. Потрібно наголосити на самій назві та пояснити її.

У другому питанні треба розкрити питання історико-етнографічних відомостей про регіон, спираючись на дані переписів, козацьких реєстрів, Архівів Коша Запорізької Січі. Потрібно визначити особливості даного регіону.

Наступне питання розкриває сутність козацьких реєстрів як джерело української антропонімії конкретного історико-етнографічного регіону. При аналізі козацьких реєстрів потрібно мати Реєстр 1649 року.

Важливим джерелом для вивчення територіальної антропонімії можна вважати історико-етнографічні записи Я. П. Новицького “Матеріали для історії запорожських козаків” (Изъ Запорожскаго Сечевого архива 1770 – 1771 гг.), “Малорусскія исторические песни 1874 – 1903 гг.”, “Історія города Александровска 1770 - 1806”. У записах фіксується цікавий матеріал як з історичної, так і лінгвістичної точки зору, оскільки матеріал записувався від конкретних осіб - пращурів сучасних наддніпрянців.

Практичне заняття № 3.

Тема: Структурно-семантичні особливості прізвищ

Мета – розглянути структурно-семантичні особливості прізвищ Наддніпряни, тобто способи творення та значення прізвищ давніх і сучасних

План:

1. Прізвища, утворені від імен (матроніми, патроніми).
2. Топонімічні основи прізвищ Надвеликолужжя.
3. Лексико-семантичний спосіб творення прізвищ.
4. Індивідуальні ознаки першоновживачів в основах прізвищ.

Основні поняття: антропонім, матронім, патронім, прізвисько, прізвищева назва, прізвище, трансонімізація.

Питання для самоперевірки

- 🔑 1. Що позначають терміни матронім та патронім?
 2. Прізвища, утворені шляхом трансонімізації.
 3. Що таке прізвисько, прізвищева назва, прізвище?

Тести для самоперевірки

1. Називання від імені батька називається:
 а) матронім;
 б) патронім;
 в) по батькові.
 2. Матронім — це називання від імені:
 а) діда;
 б) батька;
 в) матері.
 3. Термін «прізвище» в українській ономастиці з'явився в:
 а) XVII ст.;
 б) XIX ст.
 4. Називання від національності — це:
 а) катойконім;
 б) топонім;
 в) етнонім.
 5. Прізвище Стадніченко, утворилося від:
 а) імені;
 б) професії;
 в) топоніма.

Література до теми

1. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 194 - 210.
 2. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.
 3. Осташ Р. І. Типи імен за походженням . – У кн.: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.: (Реєстри всього Війська Запорізького 1649 р. і мовно-територіальні контакти) . – К.: Наукова думка, 1989. - С. 118 - 124.
 4. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 263 с
 5. Худаш М.Л. Явище звукового збігу давніх слов'янських відкомполітичних скорочених особових власних імен або їх основ із загальноновживаними словами //Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 36-41.

Методичні рекомендації

При підготовці до першого питання звернути увагу на імена, що ставали основою для прізвища (чоловічі та жіночі імена). Звернути увагу на походження імен (єврейські, грецькі, латинські та слов'янські). Акцентуватись на патронімічних та патронімічних суфіксах.

Наявність антропонімії такого типу свідчить про залучення тонімною лексики для додаткової до імені ідентифікації особи та продуктивного в досліджуваній період принципу антропонімії номінації за територіальною ознакою. Звернути увагу, що частина прізвищ цього типу походить від назви конкретного населеного пункту, або вказує на певну етнічну групу, розселену на більшій чи меншій території.

Звернуть увагу на прізвища, в яких відображається внутрішні ознаки першопосіїв, оскільки вони утворювалися від іронічних прізвиськ, що виражали не справжню ознаку, а її протилежність.

Практичне заняття № 4.

Тема: Полісемантичні прізвища

Мета – аналіз полісемантичних прізвищ та джерела творення даної групи антропонімів, крім того аналіз особливостей регіональних антропонімних словників.

План:

1. Особливості полісемантичних прізвищ.
2. Джерела полісемантичних прізвищ.
3. Антропонімічні словники.

Основні поняття: антропонім, матронім, патронім, прізвисько, прізвищева назва, прізвище, трансонімізація.

Питання для самоперевірки

1. Що позначає термін полісемантичні прізвища?
2. Прізвища, утворені шляхом трансонімізації.
3. Назвіть основні ономастичні словники ?

Тести для самоперевірки

1. Трансонімізація — це:
 - а) перейменування;
 - б) перенесення одного значення на інше.
2. Полісемантичні прізвища – це:
 - а) переосмислення;
 - б) багатозначність.

3. Хто створив словник-довідник «Сучасні українські прізвища», який вийшов 1966 р.?
 а) М.Худаш;
 б) Ю. Редько.
4. Називання від імені батька називається:
 а) матронім;
 б) патронім;
 в) по батькові.
5. Матронім — це називання від імені:
 а) діда;
 б) батька;
 в) матері.

Література до теми

1. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 194 - 210.
2. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К.: Наукова думка, 1992. – 272 с.
3. Остап Р. І. Типи імен за походженням . – У кн.: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії ХУІІ ст.: (Реєстри всього Війська Запорізького 1649 р. і мовно-територіальні контакти). – К.: Наукова думка, 1989. - С. 118 - 124.
4. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 263 с.

Методичні рекомендації

При вивченні полісемантичних прізвищ значну роль відіграють історичні та етнографічні праці про життя та побут козаків і взагалі всього населення України того часу, а також сучасні діалектні записи вуличних прізвиськ. Пояснити точно внутрішню форму того чи іншого прізвища (прізвиська) часом неможливо (тим більше, якщо воно родове), бо часто мовці накладають на давніші, забуті антропоніми, явища сучасної народної етимології, пов'язуючи із ближчим до них за часом апелятивом. До того ж саме слово, від якого виникло прізвисько, могло мати кілька значень.

Дати аналіз регіональним антропонімічним словникам різних регіонів України, особливо увагу звернуть на словники: Горпинич В. О. Прізвища Степової України; Горпинич В. О. Словник географічних назв України; Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського припорожжя.

Практичне заняття № 5-6.

Тема: Прізвища особливої структури та семантики

Мета – пояснити точно внутрішню форму того чи іншого прізвища (прізвиська) часом неможливо (тим більше, якщо воно родове), бо часто мовці накладають

на давніші, забуті антропоніми, явища сучасної народної етимології, пов'язуючи із ближчим до них за часом апелятивом. До того ж саме слово, від якого виникло прізвисько, могло мати кілька значень.

План:

1. Прізвища, утворені від вигуків.
2. Звуконаслідувальні слова в основах українських прізвищ.
3. Флора и фауна в його прізвищах.
4. Складні прізвища.

Основні поняття: **антропонім, апелятив, прізвисько, прізвищева назва, прізвище.**

Питання для самоперевірки

1. Наведіть приклади прізвищ, утворених від числівників.
2. Звуконаслідувальні прізвища.
3. Прізвища, утворені лексико-семантичним способом.

Тести для самоперевірки

1. Складні прізвища – це:
 - а) складні в тлумачені;
 - б) утворені від кількох основ.
2. Термін “прізвищева назва” був введений:
 - а) Ю. Редько;
 - б) М. Худашем.
3. Трансонімізація — це:
 - а) перейменування;
 - б) перенесення одного значення на інше.
2. Полісемантичні прізвища – це:
 - а) переосмислення;
 - б) багатозначність.
4. Хто створив словник-довідник «Сучасні українські прізвища», який вийшов 1966 р.?
 - а) М.Худаш;
 - б) Ю. Редько.
5. Називання від імені батька називається:
 - а) матронім;
 - б) патронім.

Література до теми

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.

2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Бевзенко С. П. Із спостережень над старокиївською антропонімією/ У кн.: Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 20 - 25.
4. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214с
5. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища (довідник). – К.: Наукова думка, 1966. – 254 с
6. Русанівський В. М. Запозичені особові імена та прізвища. – У кн.: Складні питання сучасного українського правопису. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 103 - 124.

Методичні рекомендації

Оскільки досить значна кількість прізвищ залишається поза основними семантичними групами. З точки зору історії української мови особливо цінною є низка прізвищ, утворених від прізвиськ, які були утворені від вигуків. Назвати найбільш уживані вигуки.

Дані прізвища відображають духовну та матеріальну культуру народу. Визначити найпродуктивніші групи назв флори та фауни (назви дерев, рослин, квітів, тварин, птахів, риб та комах), від яких утворювались прізвиська, а з часом і прізвища.

Четверте питання вимагає звернення до «Історії запорізьких козаків» Д. Яворницького, оскільки величезна кількість сучасних українських прізвищ кувалась у горнилі Запорозької Січі. Саме тут уперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорозької Січі новоприбулий до війська повинен був прибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового наймення січове товариство мало слухну нагоду повною мірою виявити схильність до жарту й дотепу.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Індивідуальні завдання складаються з написання рефератів та виконання практичних завдань.

I. Виконання індивідуальних завдань передбачає написання рефератів із зазначених тем.

Реферат включає: вступ, 2-3 питання основної частини, висновки, список використаної літератури.

У вступі визначається актуальність теми, мета і задачі даної роботи; характеризується наявна або використана література.

В основній частині формулюються 2-3 питання плану, які повинні розкрити зміст проблеми, історію становлення і сучасний стандартний стан проблеми. Кожне питання повинно закінчуватися чітко сформульованими висновками.

У висновках треба підвести висновки. Важливо щоб вони мали особистісний характер.

Список літератури повинен включати не тільки підручники і посібники, але і монографії та джерела (не менше 2). Список літератури складається з 5-7 джерел. При цитуванні обов'язково вказати джерело і сторінку, на якій поміщено цитату.

Вимоги до оформлення рефератів. Обсяг роботи 10-15 сторінок друкованого тексту А-4. шрифт – 14TimesNewRoman, інтервал полуторний. Поля 20-20-20-10.

I. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

- 1.3 історії української антропонімії.
2. Регіональне дослідження антропонімікону України.
3. Історія заселення надвеликолузького регіону.
4. Особливості антропонімічного складу даної місцевості.
5. Антропонімія як засіб ідентифікації особи.
6. Прізвища, утворені від особових імен.
7. Прізвища лексико-семантичного типу.
8. Топонімічні та етнонімічні антропоніми.
9. Прізвища особливої структури та семантики.
10. Поліфункціональні прізвищеві назви.
11. Прізвища, утворені за індивідуальними ознаками.
12. Прізвища іншомовного походження.
13. Прізвища, утворені від назви постійного заняття.
14. Історико-етнографічні праці Я.П.Новицького як джерело антропонімії надвеликолузького регіону.
15. Антропонімікон козацьких реєстрів (Реєстр 1581 року, Реєстр 1649 року).
16. Архівні документи як джерело дослідження антропонімікону.
17. Власні імена та прізвищеві назви в історичних піснях.
18. „Великий Луг Запорозький" В. А. Чабаненко з точки зору антропонімії.
19. Стан дослідження антропонімії за останні роки.
20. Відображення діалектної лексики в антропонімії Нижньої Наддніпряни.

II. ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

II. Виконання практичних завдань передбачає збирання фактичного матеріалу та його аналіз.

Практичне завдання включає: вступ, основна частини, висновки, список використаної літератури.

У вступі визначається актуальність теми, мета і задачі даної роботи; характеризується наявна або використана література.

В основній частині виконуються практична частина, яка передбачає збирання матеріалу (50 прізвищ) та аналіз лексичного матеріалу. Кожне завдання повинно закінчуватися чітко сформульованими висновками.

У висновках треба підвести висновки. Важливо щоб вони мали особистісний характер.

Список літератури повинен включати не тільки підручники і посібники та монографії.

Вимоги до оформлення практичного завдання. Обсяг роботи 5-10 сторінок друкованого тексту А-4. шрифт – 14TimesNewRoman, інтервал полуторний. Поля 20-20-20-10.

Зібрати прізвища, проаналізувати їх походження та творення (опис прізвищ робити за запитаннями питальника та зразком оформлення практичного завдання).

ПИТАЛЬНИК

1. Назва населеного пункту (області, району) (коротка історія населеного пункту)
2. Прізвище ім'я та по батькові інформатора.
3. Національність.
4. Корінний мешканець або чужинець.
5. Кількість носіїв даного прізвища.
6. Місцеві (говіркові) особливості вимови та наголосу прізвища.
7. Варіанти прізвища в даному населеному пункті.
8. Семантика та структура прізвища.

ЗРАЗОК ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАВДАННЯ:

Приморське (Царицин Кут) - село Василівського району Запорізької області. Селище знаходиться на східному березі Великого Лугу.

Засновано село 1750 року запорозькими козаками, пізніше переселенцями - селянами-втікачами з Полтавської та Катеринославської губерній. Жителі селища завжди пам'ятають про славу минувшину краю, про козацьке Запорожжя. Протягом останніх трьох-чотирьох десятиліть селище дуже розрослося, особливо інтенсивно воно заселялося після затоплення Великого Лугу.

1. *Литвин* Микола Степанович
2. українець
3. корінний мешканець
5. 12
6. *Литвин*
7. *Литвин- Литвинчук - Литвинець.*
8. Прізвище, утворено від етноніму **ЛИТВИН**, лексико-семантичного типу.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Самостійна робота студентів є одним з компонентів навчального процесу, а тому, як і всі складові його, являє собою систему організаційних і дидактичних заходів, спрямованих на підготовку за напрямками і спеціальностями фахівців відповідних освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Самостійна робота студентів направлена на накопичення знань, умінь і навичок, крім того дає можливість розвивати і творчі здібності студентів. Самостійна робота студентів з дисципліни *“Антропонімія Нижньої Наддніпряниці”* передбачає:

- опрацювання навчальної літератури до кожного практичного заняття;
- самостійне опрацювання теоретичних питань;
- виконання письмових завдань різного типу;
- перевірка конспектів рекомендованої для самостійного опрацювання літератури;
- контрольні письмові роботи;
- усне фронтальне опитування.

1. Опрацювання навчальної літератури з журналу «Мовознавство» за 2008-2013.

2. Аналіз авторефератів з регіональної антропонімії за 2008-2013 рр.

3. Тема контрольної «Антропонімія Нижньої Наддніпряниці. Історія заселення регіону»

4. Самостійне опрацювання теми: «Особливості творення полісемантичних прізвищ».

5. Презентація: «Прізвища іншомовного походження»:

1. Російські прізвища.

2. Болгарські прізвища.

3. Німецькі прізвища.

Серед найефективніших методів самостійної роботи студентів, що сприяють індивідуалізації та інтенсифікації навчального процесу, слід виділити;

- проблемно-пошукові методи (завдання 1-4);

- метод застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні.

Для виконання завдання № 5 використовується метод застосування комп'ютерних технологій, який підвищує ефективність засвоєння студентами навчального матеріалу, сприяє розвитку розумових, творчих здібностей студентів; підвищують їхню зацікавленість та активність в оволодінні знаннями.

ТЕСТИ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Наука, яка вивчає власні імена людей називається:
 - а) ономастика;
 - б) антропоніміка.

2. Антропонім — це власне ім'я:
 - а) тварини;
 - б) географічного об'єкту.
 - в) людини.

3. Термін «прізвище» в українській ономастиці з'явився в:
 - а) XVII ст.;
 - б) XIX ст.

4. Термін “прізвищева назва” був введений:
 - а) Ю. Редько;
 - б) М. Худашем.

5. Називання від імені батька називається:
 - а) матронім;
 - б) патронім;
 - в) по батькові.

6. Матронім — це називання від імені:
 - а) діда;
 - б) батька;
 - в) матері.

7. Називання від національності — це:
 - а) катойконім;
 - б) топонім;
 - в) етнонім.

8. Прізвище Стадніченко, утворилося від:
 - а) імені;
 - б) професії;
 - в) топоніма.

9. Трансонімізація — це:
 - а) перейменування;
 - б) перенесення одного значення на інше.

10. Перший козацький реєстр датується:
 - а) 1649 р.;
 - б) 1581 р.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Антропонімія як предмет лінгвістичного дослідження.
2. Нові розробки в галузі української антропонімії.
3. Регіональні особливості антропонімії.
4. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини.
5. Історія заселення цього регіону.
6. Козацькі реєстри.
7. Архівні дані Коша Запорозької Січі.
8. Історико-етнографічні роботи Записи Я.Новицького та Д.Яворницького.
9. Структурно-семантичні типи наддніпрянських прізвищ.
10. Основні класи: відіменні, топонімні.
11. Прізвища, утворені від етнонімів.
12. Вплив християнства на антропонімію.
13. Полісемантичні прізвища. Особливості їх творення та функціонування.
14. Прізвища особливої структури та семантики.
15. Прізвища, утворені від займенників, числівників, вигуків.
16. Складні прізвища.
17. Прізвища іншомовного походження.
18. Російсько-українські взаємини в антропонімії Надвеликолужжя.
19. Болгарсько-українські взаємини в антропонімії Нижньої Наддніпрянщини.
20. Індоевропейські елементи в антропонімії Нижньої Наддніпрянщини.

СЛОВНИК ОНОМАСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

- Абревіатурне ім'я** - форма власного імені, яке виникло шляхом скорочення.
- Агіонім** – ім'я святого.
- Акронім** – абревіатурне ім'я.
- Андронім** – іменування жінки за ім'ям або прізвищем чоловіка.
- Анемонім** – різновид оніма. Власне ім'я урагану або стихійного лиха.
- Антропоморфні імена** – будь-які власні імена людини, перенесені на тварин.
- Антропонім** – імена людей.
- Антропонімізація** - перехід апелятива або оніма іншого розряду в антропонім.
- Антропоніміка** – розділ ономастики, який вивчає антропоніми, шляхи їх виникнення, розвитку та функціонування.
- Антропонімікон** – словник або список антропонімів; репертуар імен конкретного народу.
- Антропонімічна анкета** – питальник, призначений для усного або письмового опитування.
- Антропонімічна модель** – схема антропоніма.
- Антропонімічна система** – сукупність різних видів антропонімів.
- Антропонімічний ареал** – область розповсюдження того чи іншого антропонімічного елемента.
- Антропонімічний суфікс** – суфікс у складі антропоніма, який вказує на приналежність даного імені до антропонімії, специфічний для антропонімії.
- Антропонімічний термін** – термін антропоніміки для позначення різних категорій антропонімів та їх елементів.
- Антропонімічний формант**- афіксальний елемент антропоніма
- Антропонімія** – сукупність антропонімів.
- Апелятив** – загальне ім'я в протилежність до власного імені.
- Астіонім** – вид ойконіма, власне ім'я міста.
- Астіонімія** – сукупність астріонімів.
- Астріонім** – вид оніма, власне ім'я небесного тіла.
- Астріоніміка** – розділ ономастики, який вивчає астріоніми.
- Астріонімія** – сукупність астріонімів.
- Відантропонімічний** – утворений від антропоніма.
- Відтопонімічний** – утворений від топоніма.
- Власне ім'я** – це антропонім.
- Гелонім** - вид гідроніма. Власне ім'я болота, заболоченої місцевості.
- Гелонімія** – сукупність гелонімів.
- Географічна термінологія** – сукупність географічних термінів.
- Гідронім** – вид топоніма. Власне ім'я водного об'єкту.
- Гідроніміка** – розділ топоніміки, який вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування.

- Гідронімікон** - словник або список гідронімів; склад гідронімів конкретної території.
- Гідронімія** – сукупність гідронімів.
- Гінеконім** – вид антропоніма. Іменування чоловіка за ім'ям жінки.
- Годонім** – вид урбоніма. Назва лінійного об'єкту в місті, назва вулиці, проспекту.
- Годонімія** – сукупність годонімів.
- Демінутивне ім'я** – зменшено-пестлива форма імені.
- Денотат** - об'єкт номінації.
- Деонімізація** – перехід оніма в апелятив.
- Діалектне ім'я** - ім'я , яке виникло на основі діалектних лексем і формантів.
- Документонім** – власне ім'я документів.
- Жіноче ім'я** – власне ім'я жінки.
- Запозичене ім'я** - ім'я запозичене з інших мов.
- Зоонім** – власне ім'я тварини.
- Зоонімія** – сукупність зоонімів.
- Зооморфне ім'я** – імена, утворені від назви тварин.
- Імена-кальки** – власні імена, запозичені шляхом перекладу.
- Катойконім** – номен для позначення жителів за назвою місця проживання.
- Криптонім** – зашифроване ім'я.
- Лимнонім** – вид гідроніма. Власне ім'я озера, пруда.
- Лимнонімія** – сукупність лимнонімів.
- Матронім** – дериват від імені матері.
- Метафоричне ім'я** – імена основані на метафорі.
- Міфонім** – власне ім'я міфічної істоти.
- Номінація** – функція називання.
- Онім** – слово або словосполучення, які виділяють об'єкт серед інших об'єктів.
- Онімізація** – перехід загального імені в ім'я особове.
- Онімія** – сукупність онімів.
- Ономасіологія (ономатологія)** – наука про позначення, називання, номінацію апелятивної та ономастичної лексики.
- Ономаст (ономатолог)** - дослідник, який займається ономастикою.
- Ономастика** – розділ мовознавства, який вивчає різні групи власних імен.
- Ономастикон** – Словник або список різних власних імен.
- Ономатізація** – теж саме що і онімізація.
- Ономатографія** – записування імен.
- Оронім** – вид топоніма. Власне ім'я елемента рельєфу землі.
- Ороніміка** – наука, яка вивчає походження, розвиток та функціонування оронімів.
- Оронімія** – сукупність оронімів.
- Патронім** – дериват від імені або прізвиська батька.
- Пелагонім** – власне ім'я моря або його частини.
- Потамонім** – вид гідроніма. Назва річки.
- Прагматонім** – номен для позначення сорта, марки, товарного знаку.

Прізвисько - вид антропоніма. Додаткове ім'я, яке дають людині інши у відповідності до його характеру або зовнішності.

Прізвище – вид антропоніма. Успадковане офіційне найменування.

Псевдонім – вид антропоніма. Штучно створене ім'я.

Реаліонім – власне ім'я реального об'єкту.

Регіональна ономастика - дослідження ономастики конкретного регіону.

Самоназва – це назва етносу.

Тайне ім'я – це криптонім.

Теонім – власні імена божеств різних пантеонів.

Теоніміка – розділ ономастики, який вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування теонімів.

Теонімія – сукупність теонімів.

Топонім – власне ім'я географічного об'єкту.

Топонімізація – вид онімізації. Перехід загального імені в топонім.

Топоніміка – розділ ономастики, який вивчає топоніми.

Топонімікон - словник або список топонімів; репертуар імен конкретного народу.

Топонімія – сукупність топонімів.

Транслітерація – передача графем іншомовного імені графемами рідної мови.

Трансонімізація – перехід оніма одного розряду в інший.

Трансантропонімізація – вид трансонімізації. Перехід антропоніма одного вида в інший.

Транстопонімізація - вид трансонімізації. Перехід топоніма одного вида в інший.

Усічене ім'я – власне ім'я, гіпокористичне (усічене).

Фітонім – власне ім'я рослини.

Фітонімія – сукупність фітонімів.

Характеристичне ім'я - ім'я –характеристика.

Хоронім – власне ім'я території, області, району.

Хрематонім – розряд оніма. Власне ім'я предметів матеріальної культури.

Хрононім – розряд оніма. Власне ім'я відрізка часу.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. :Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Бевзенко С. П. Із спостережень над старокиївською антропонімією / С. П. Бевзенко // Давньоруська ономастична спадщина в Українське козацтво. – Мала енциклопедія східнослов'янських мовах : [ред. кол. В. О. Горпинич, В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 20-25.
3. Білоусенко П. І. Козацькі прізвища / І. П. Білоусенко // Українське козацтво : Мала енциклопедія : [Ф. Г. Турченко, ред. С. Р. Лях]. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 250-251.
4. Бондалетов В. Д. Русская ономастика / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.
5. Горпинич В. О. Конотативні власні імена як джерело вивчення історичної морфеміки української мови / В. О. Горпинич // Питання історичної ономастики України : [за ред. В. В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 214-225.
6. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 300 с.
7. Коваль А. П. Життя і пригоди імен / А. П. Коваль. – К. : Наукова думка, 1988. – 237 с.
8. Масенко Л. Г. Українські імена і прізвища / Л. Г. Масенко. – К. : Наукова думка, 1990. – 48 с.
9. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Либідь, 2001. – 274 с.
10. Непокупний А. П. Культурно – історичні обрії “Реєстру Війська Запорозького” 1649 р. – У кн.: Реєстр війська Запорозького 1649 р. Додатки. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 568 – 573
11. Отін Е. С. Відбиття українсько-російських і українсько-тюркських контактів в реєстрах війська Запорозького 1649 р. / Е. С. Отін // Избранные работы. – Донецк : Донеччина, 1997. – С. 361-381.
12. Питання історичної ономастики України / [за ред. В. В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1994. – 338 с.
13. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наукова думка, 1966. – 214 с.
14. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – 256 с.
15. Худаш М.Л. Явище звукового збігу давніх слов'янських від композитних скорочених особових власних імен або їх основ із

загальноживаними словами / М. Л. Худаш // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 36-41.

Додаткова

1. Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Б. Б. Близнюк. – Львів, 1997. – 18 с.

2. Бучко Г. Є. Іншомовні елементи в антропонімії Бойковщини / Г. Є. Бучко // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : [тези доп. і пов.]. – Ужгород, 1982. – С 152-153.

3. Гайдученко Т. Коли сформувались українські прізвища / Т. Гайдученко // Жовтень. – 1987. – № 6. – С. 92-95.

4. Демчук М. А. Антропонімія в історико-етнографічних дослідженнях / М. А. Демчук // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 1. – С. 50-52.

5. Демчук М. А. З історії українських особових власних імен / М. А. Демчук // Жовтень. – 1983. – № 5. – С. 110-113.

6. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (надвеликолузький регіон) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. І. Ільченко. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.

7. Марталого Т. В. Абсолютно вживані імена у формі прізвищ як джерело вивчення морфеміки української мови / Т. В. Марталого // Питання мовознавства : [зб. наук. праць на честь 70-річчя В. О. Горпинича]. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – С. 135-141.

8. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини : [монографія] / С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Тернопіль, 1995. – 125 с.

Чучка П. П. Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності / П. П. Чучка // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 11-21.

Словники:

1. Горпинич В. О. Прізвища Степової України / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 404 с.

2. Подольская Л. В. Словарь русской ономастической терминологии / Л. В. Подольская. – М. : Наука, 1978. – 198 с.

3. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1992. – Т. 1. – 324 с. ; Т.2– 372 с. ; Т. 3. – 304 с. ; Т. 4. – 364 с.

4. Чабаненко В. А. Великий луг Запорозький : Історико-топонімічний словник / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 330 с.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Лекція 1-2 Антропонімія Нижньої Наддніпряниці як предмет лінгвістичного дослідження.....	4
1. Теоретичні основи й джерела дослідження антропонімікону надвеликолузького регіону.....	7
2. Історико - етнографічні відомості про надвеликолузький регіон у зв'язку з формуванням місцевого антропонімікону.....	10
Лекція 3. Прізвища, утворені від особових власних імен.....	14
1. Імена, що перетворилися на прізвища шляхом переосмислення.....	15
2. Прізвища, утворені за допомогою патро- і матронімічних суфіксів.....	16
Лекція 4-5. Лексико-структурні особливості прізвищ Нижньої Наддніпряниці.....	20
1. Прізвища, утворені від назв постійного заняття.....	21
1.1. Прізвища, пов'язані з релігією.....	24
1.2. Прізвища, пов'язані з козаччиною.....	28
2. Прізвища, утворені за індивідуальними ознаками перших носіїв.....	30
Лекція 6. Прізвища, утворені від етнічних і топонімічних назв.....	34
1. Прізвища, утворені від етнізмів.....	36
2. Прізвища, утворені від топонімів.....	42
Лекція 7. Прізвища особливої структури та семантики.....	45
1. Прізвища особливої структури.....	46
2. Прізвища особливої семантики.....	50
Лекція 8. Прізвища іншомовного походження.....	52
1. Прізвища тюркського походження.....	55
2. Прізвища єврейського походження.....	57
3. Прізвища польського походження.....	58
4. Прізвища індоарійського походження.....	60
Практична частина.....	65
Індивідуальне завдання.....	73
Самостійна робота.....	76
Тести.....	77
Питання до заліку.....	78
Словник ономастичної термінології.....	79
Література.....	82

Навчально-методичне видання
(українською мовою)

Ільченко Ірина Іванівна

АНТРОПОНІМІЯ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Навчально-методичний посібник
для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня
«бакалавр» напрямку підготовки: 0305 – філологія
професійне спрямування: «Українська мова і література»

Рецензент *Л.І. Дука*
Відповідальний за випуск *І.І. Ільченко*
Коректор *Ю.В. Кравченко*